This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

व्या. सर्वदिक्...

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः॥ व्याप्तिस्वरूपज्ञाने हीति सङ्गतिसम
मी। एतस्य प्रतिपादयितुं शक्यत्वे इति नेनान्वयः। तथा च अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थानिर्वाहकव्या
प्तिग्रहोपायनिरूपणोपजीव्यत्वेन प्रथमं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः। कपिसंयोगीति। न
च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेनाव्याप्तिरिति वाच्यं। प्रतियोगिमात्रवृत्तित्व
रूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटकस्य प्रकृते साध्यवद्भिन्नत्वपर्यवसानेन तद्दोषतादवस्थ्ये यदि
[illegible] लक्षणरूपत्वात्। ननु तथापि वह्न्यभावाधिकरणतावच्छेदकताग्रहविरोधित्वग्रहविषयसं
धे नरसं [illegible] संबंध्यं। [illegible] साध्याभावस्य निरूपकत्वे निरुक्तरक्षि[illegible] विशेषणतादि
षस्ये [illegible] व्याप्तिरिति चेन्न। अत्र क्रमः। एतदाशयेनैव दीधितौ व्याप्तिमाहां
[illegible] सैवोक्तं स्यात्। तथा चाशंस्यैव [illegible] यथाश्रुतेऽव्याप्ति
[illegible] अव्याप्तेरपि दुष्करी[illegible] तदवस्थत्वात्। अत एव [illegible]
[illegible] लक्षणान्तरं न तु [illegible] अव्याप्तिरपि [illegible] पूर्वोक्तक्रियमाणस्यापि दोषस्यासंभवात् [illegible] निष्प्रयोजनं। [illegible]
[illegible] ॥ अत्र [illegible] स्यादिति। [illegible] तैयायिकाः॥ कृ. १
[illegible] पूर्वधारयं [illegible] कारे। [illegible]

Acc. NO. ~~283~~. M.1543
Title - व्याप्तिस्वरूप निरूपण (Comm. with भवानन्दी)
Author - महादेव.
Date - ?
Sub - न्याय.
folio - 56
Xerox - 110

Checked 2012

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M.1543
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न वैयर्थ्यं। कर्मधारयपक्षे न वैयर्थ्यं। अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावे साध्यपदवैयर्थ्यासंभवापातः। अ
धिकरणभेदेनेति। पक्ष एवेति। अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तितादवस्थ्यात् इति भावः। नाविवि
तथा चघपत्वाभावादिकमादाय सर्वत्र लक्षणासत्त्ववारणाय साध्यपदमिति भावः। अभ्युपेत्यारोति। यदि
चेति। अभाववमात्रस्यैव। सप्तमपदार्थरूपाभावमात्रस्यैव। तेन नाग्निमान्संभवकाद्यसंगतिः।
उपात्तं। लक्षणकृत्तु विवक्षितं। असंभवइति। यथाश्रुताभिप्रायेण। वक्ष्यमाणरीत्या साध्यवत्तानवच्छिन्ने
धिरत्महविषयसंबंधेनाभाववत्त्वविवक्षणे स्यात। अव्याप्तिर्वेति। अभाववत्साध्यकहृदसादि
लद्विवक्षणे भावसाध्यके विशेषणताविशेषस्यैव तादृशत्वेन तेन संबंधेन भावस्याधिकरणा
प्रसिध्याऽभावसाध्याधिकरणभेदेनाभिन्नतया लक्षणसंगमाऽसंभवाभावात् इति भावः। ते
नेत्यादि। अयमाशयः। संबंधसामान्येन साध्याभाववत्त्वविवक्षणेऽभावसाध्ये द्रव्यत्वाद्या
दिसंबंधमादाय व्याप्तिरिति विशेषणताविशेषेण तद्योग्यं। तस्य च भावाभावसाधारण
त्वेन घटत्वाभावादिसाध्यकेऽव्याप्तिरेव चात्र तेन संबंधेनात्यन्ताभावरूपसाध्याभावाधिक
रणोहेतौ वर्त्तसाऽव्याप्तिरूपत्वसंबंधेन तद्विवक्षणे तादृशकालिकसंबंधेन तद्धति कालोहेतौ

भा.टी.
२

रव्यसानाव्याप्तिरिति। कर्मणि चेत्साध्यतावच्छेदकमतानुसारेणाह दीधितौ कर्मादाविति। यारवा
पांसिद्धिकर्मत्वमिति। एतेन कर्मादौ विसनैनोक्तया कपिसंयोगादिसाध्यकाव्याप्त्यासाध्य
वत्प्रतियोगिकत्वेतिलक्षणावतारणमयुक्तं। कपिसंयोगवद्वृक्षान्तरप्रतियोगिकभेदस्यैतद्
क्षेसत्त्वेनात्राव्याप्तितादवस्थ्यादिति नवीनानां दूषणोद्भावनं परास्तं। साध्यवत्व
सिद्धिकर्मत्वरूपतया वृक्षान्तरस्य साध्यवत्त्वाभावात्। व्याप्त्यन्येवन्तीति। केवलान्वयिरोषे
विशिष्टस्य तदानभ्युपगमो द्वैविध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावमादाय न दोष
इति ध्येयं। साध्याभाववतीत्यादि। वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरेव साध्ये साकल्य
विशेषणं कृतिः साध्यसाध्याभाववति साकल्याप्रवेशेन संभवति। यत्किंचिद्वह्न्यभाववा
वा४ भिन्नरणा यत्किंचिद्ध्रदादौ धूमाभाववत्त्वात्। तत्प्रवेशे यत्किंचिद्वह्न्यभाववत्त्व
कल्लोलगतमत्स्यान्तसाध्ये धूमाभावासत्त्वादिति भावः। वह्न्यादिसाध्यकाव्याप्तिपा
रणाय साध्येन साकल्यप्रवेशः। किंतु साध्याभाववद्वृत्तिसाधं भंगो पत्तं तदुपेक्षाबीज

सम
२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माह। साध्याभाववदिति। गुणादाविति। न च संबंधस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तत्सत्तादावच्छिन्नाभा
वस्तोपान्तर्गतो न गुणादाविति वाच्यं। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधपर्यवसिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वघटितत्वेनाभिप्रायेणैतदुक्तेः। साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे साधारणदोषमाह। अव्याप्तिश्चेति। प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे प्रसिद्धानुमाने उक्तरीत्या गुणादेरेवप्र
सिध्यानाधिकरणाप्रसिध्याऽव्याप्तिरित्याशयेनाह। पृथिवीत्वेति। अप्रसिद्धेरिति।
न च प्रत्येकं स्तोमाधिकरणप्रसिद्धिरस्ति इति वाच्यं। प्रत्येकाधिकरणे साकल्याप्रवेशेऽपि
प्रासंगेन तत्प्रवेशे। प्रसिद्धानुमाने महानसीयवह्न्यभावाधिकरणसकलं तत्पर्व
तादौ धूमाभावासत्त्वादव्याप्तिः। सकलवह्न्यभावेति। तार्णेति। तार्णोभयवह्न्यभावेत्यर्थः।
न व्याप्तिरिति। साध्यमात्रप्रतियोगिताकाभावनिवेशे एतद्रूपादिसाध्यके एतद्रूपजला
दुभयाभावस्याप्रसिद्ध्या तेनासंभवाभावात्तदूसाशयः। अत्रापि दोषं वदति विशिष्टाभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ॰ टी॰ र॰
२

वो विशेषणाभाव एवेत्याशयः। तेन विशिष्टाभावमादाय नाव्याप्तिः। अग्निमगंधस्तुतस्यातिरिक्त
त्वाभिप्रायेण इति न तद्विरोधः। व्यासज्यवृत्तीति। अथैवं वह्निधूमोभयवान्नवह्नेरित्यादावव
तिप्रसंगः। व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निधूमान्यतरत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावादेरयोगोलकादौ असत्त्वात् इति चेन्न। अयोगोलकान्यत्वविशिष्टव
ह्निधूमान्यतराभावस्यैव तादृशस्यायोगोलके सत्त्वात्। वक्ष्यमाणदोषेणोक्तस्याप्युपलक्ष
णात्। जातिमानिति। अत्रोपरक्तं तव वह्निसाध्यकानुमानस्याव्याप्तिबीजं मितिलुनाशंक्यं।
सकलसाध्याभाववत्स्य सकलसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावे इत्यर्थकत्वे सकल
वह्नेरेकक्षणवृत्तित्वाभावेन पूर्वक्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टवह्न्यभावस्य सकलत्वेन। किन्तु
प्रतियोगितानिरूपकत्वासंभवेन तत्राव्याप्तेरसंभवात्। अत एवाव्याप्तिरित्यपि संगा
च्छते। एकक्षणवृत्तित्वेति। अथ व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां
वैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशान्न दोष इति चेन्न। तथापि वह्निधूमोभयवान्न वह्नेरित्यादावु

रम
३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविशिष्टाभावस्यासंभवात्तेनाकारी सातिप्रसंगात्। भावीत्यादिनेरिति। साध्यतावच्छेदकेति। तदवच्छि
न्नस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसनिवेशे तत्तिगौरवं भिसाशाय। यथाश्रुतस्य हेत्वभावप्रतियो
गिवैय्यधिकरण्याघटितस्य यथायथमिति। साध्याभाव निष्ठं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन हे
त्वभाववन्निष्ठहेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः। क्रमेण तयोः प्रयोजनमाह। तेनेति। नप्रतीतिः। नीति
व्याप्तिसंगतिः। परामर्शानुपपत्तेरिति। तत्पदस्य पूर्वोपस्थितपरामर्शकत्वेन साध्याभाववत्त्वे
न पूर्वोपस्थितत्वात्प्रतीतिभावः। विशेषणयोः। प्रतियोगिप्रतियोगित्वविशेषणयोः। प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नत्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वयोरितियावत्। असत्त्वेपीति। इदमुप
लक्षणं पृथिवीकपिसंयोगादित्यादौ निरुक्तसाध्याभाववत्तिलादौ प्रतियोग्यनधिकर
णगुणादिवृत्ति कपिसंयोगाभावस्य सत्त्वेपीत्यपि द्रष्टव्यं। यत्तत्र लाघवेन साध्याभाववद्वृत्ति
भावयोः साध्यताहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैय्यधिकरण्यं निवेश्य साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नानधिकरणयावत्तद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं तद्धर्मवत्त्वमेव साध्यमिति [struck] दीधितिकृद
क्तिं संगतेति। तदसत् एतस्य लक्षणान्तरत्वेन मूलोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य व्याप्तिलक्षणानुसारेणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीधितिकृदुक्तसंगतेः। नन्वेवमत्यादीति। अन्यथा यद्यपि तादृशाभावत्साध्याभाववत्तापर्वतन्च घटादौ च
न्याभावभेदस्यात्तादृशसंसर्गेण तमादाय लक्षणसमन्वये दूषणं यद्यपि तथापि प्रतियोगिता
न छेदकत्वसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिविष्टं प्रतियोगितायां चाद्धेतुतावच्छेदकसंबं
ध्यावच्छिन्नत्वं निविष्टं। वन्ह्यभाववद्भेदश्च न तथेति तात्पर्यात् भावाव्याप्त्यसंगतिः। ननु साध्या
वतोन्यदृत्तिघटसमस्तस्थले ऽन्योन्याभावान्वितपंचम्यर्थप्रतियोगितायां प्रवृत्तसमर्थस्य स्वा
धावदादेः साध्यवत्त्वावच्छिन्नत्वसंसर्गेणान्वयात् साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वेनात्रापि साध्यवदन्येत्यादिसमस्तस्थले प्रतियोगितोपस्थापकपदाभावेन तत्तृतीयास
धंबातृन तल्लाभसंभवः। न च संसर्गतया तत्तृतीयान्वयसंभवः। नामार्थयोर्भेदान्वय
स्याव्युत्पन्नत्वादित आह। अन्यत्रेति। तस्येति। व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति शेषः। प्रसंगादा
ह। घटेनेत्यादिकमिति। कस्यचिन्मतं निराकरोतीति। नन्विति। समवायसंबंधेन घट इत्याका
रनिरूपकत्वेनोक्तापत्तिरित आह। एवमिति। इतरविशेषणस्याविपारतंत्र्येणेतरवि
शेषणतयान्वयात् आह। पदार्थैकदेशेति। पदार्थस्य पदार्थैकदेशेन इव तस्यापि

कृम
५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दार्थे-पयसा व्युत्पन्नत्वादिति भावः । नानार्थस्थल एव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेत्वात् । विशेषणेत्यादि ।
यत्र नीलो घटो नास्तीति प्रकृते नील इति अव्युत्पन्ना घटो नास्तीति शाब्दधीस्तत्र घटपदस्य वस्तुगत्या नी
लत्वांशे शक्तत्वेन प्रविष्टचारादृशाकांक्षत्वमुपेक्षितं । नञर्थान्वयानुरोधादात् । अवधिमत्त्वमिति । इ
दं च यदेतस्य सावधिकत्वमुपेत्य । वस्तुतः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा पंचम्यर्थो बोध्यः । अयोग्यते
भिन्नाय प्रकारत्वेन प्रतिबंध्यात्वन्यत्रमसंभववद्दृष्टान्तायेनाह । अयोग्यतेति । असंबंधत्वात् । सं
बंधाघटकत्वात् । असंबद्धत्वादिति पाठे अयोग्यत्वे असंबद्धत्वादित्यर्थः । तत्स्य । कंबुग्री
त्वां७ वादिमत्त्वस्य । अप्रकारत्वात् । संसर्गत्वेन अवच्छेदकीभूतप्रकारताभावात् । संबंधतया । संबं
ध्यत्वपर्याप्त्यधिकरणतया । तेन संबंधेन घटप्रकारकत्वादिति । एवं च तेन संबंधेन घटस्ये
वाप्रत्वविधत्वम् । अन्यापितावच्छेदकरूपवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वविशेषितान्वितपर्याप्तसंसर्गि
कविषयतयैव नञ्समभिव्याहारज्ञानकार्यतावच्छेदिकात्रयाणां संसर्गत्वेऽपि तुल्यवत्त्वले
न परस्परोपश्लेषोऽपि संसर्गतायाविषयः । एतेनान्वितमस्य संसर्गत्वेऽपि अन्यापितावच्छेदक
५२ वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तिभंगः एवेति शंकानिरस्ता इत्याशयः । उक्ताभावे नञ्द्वित्वासंभ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प.न्या.टी.सः
५

येनाद्विवचनानुपपत्तेराह। द्विवचनस्येति। कै साधिकरणाकं क्षापत्तेरित्यस्वरसादाह। वैशिष्ट्यादीति। अवच्छे
दकावच्छेदेनान्वये केवलघटपटयोरिति तादृशप्रयोगानापत्तेरत आह। सामानाधिकरण्येनेति।
आनीनसत्ताकव्यवस्तेति। एकार्थसमवायेन जातिवृत्तित्वस्य सत्तावांस्तेन संबंधसामा
न्येन जातिरिति तत्त्वभावस्य समवायेन जातिवृत्तित्वाप्रसिद्धेस्तदभावस्य च बोधासंभवेनाग
सभावदसाराप। प्रतियोगितावच्छेदकं। प्रतियोगितावच्छेदकरूपपर्याप्त्यधिकरणे। तादृशेति।
उभयवृत्तिधर्मः तद्धर्मितावच्छेदकापन्नं घटत्वं पटत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकं तत्त्वे च
त्रिषु तादृशभावापन्नेषु व्यासज्यवृत्ति तेन घटत्वपटत्वयोर्विरुद्धत्वे । पिउ
भयत्वपर्याप्तिधर्मिणोः घटत्वपटत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्य
धिकरणावच्छिन्नं तदुभयमेवेति नाप्रसिद्धिरित्याशयः। घटपटोभयमेवे
ति। प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नेन सहैव अभा

रुम
५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वस्य विरोधो नन्नु तस्यैकत्वमपि तंत्रेमित्याशयः ॥ एवमिति । पुरुषत्वे सा
मानाधिकरण्येन दंडः विशेषणं तत्र समवायेन दंडत्वं विशेषणं दं
डी पुरुषत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणं विशेष्यभावापन्नेषु दंडस
[illegible] दंडत्व धर्मितावच्छेदकतापन्न पुरुषत्वादिषु प्रतियोगितावच्छेदक
तापर्याप्तिरिति भावः ॥ ॥ ५ ॥ इति सर्वोपकारिण्यां पंचलक्ष
णीव्याख्यानं समाप्तिमगमत् ॥ ॥ हे हरे वमां ॥ ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
लक्षणयोरिति । वक्ष्यमाणेत्यादि । समानाधिकरणयोरेव व्याप्त्याकारे प्र
सिद्धानुमाने अव्याप्यसंभवादाह । सत्तावानिति । आहेति द्वितीयमिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिः। अविवक्षितं चेति। अत एवेत्यादि। अधिकरणएवयत्पदार्थस्याके स्वात्मव्यक्तं नसाध्येद्
सत्त्ववत्सादाहरणादित्यादिति। असामानाधिकरण्य प्रतियोगित्व स्वस्वसामानाधिकरण्य एव
सत्त्वेनातिप्रसंगादाह साध्यनिष्ठाव भावेति। निष्कर्षमाह। साध्यनिष्ठाभावीये
ति। निष्कर्षप्रयोजनमाह। इत्थं सत्त्वादिति। अन्यथा द्रव्यत्वे सत्ताधिक
रणे स्वधिकरणावृत्तित्वाभावेनातिप्रसंगः स्यात् इति भावः। सिद्धिकर्मत्वं सा
ध्यत्वमित्याशयादाह। पर्वतीयवन्हाविति। साध्यतावच्छेदक
व्यापकत्वस्वरूप साध्यनिष्ठत्वोक्ताव व्याप्तिवनावादाह ॥ किंचे
ति ॥ यत्किंचित्संबंधेन [illegible] आधेयत्वोक्ताकुत्रदोषाभावादाह ॥

||

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सम्पादनेति। तेन व्यापकतावच्छेदकत्वविरहलक्षणेन प्रमेयत्वादिनेति। द्वितीयपक्षे आश्र
यमादाय व्यभिचारवारणाय तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं व्यापक
त्वरूपत्वादिति भावः। अत्रैवेत्यादि नोक्तस्य सामान्यपदार्थत्वेन तत्कथनमात्रं। आर्द्रेन्धने
ति। ननु साध्याधिकरणवृत्तित्वाभाववदवृत्त्यादौ संबंधसामान्येन निरूपित साध्याधिकरणतावच्छि
न्नाधारतैव वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वानाधिकरणगुणादौ हेत्वधिकरणताया अवच्छिन्नाधारता
वत्त्वं न संभवति किंतु समवायादिना गुणादौ हेतौ। तुल्यतावच्छेदकसंबंधनिरूपितहेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नेति। तेनेति। निरूपिताधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं निरूपितहेत्वधि
करणतासामान्याभाववत्त्वं नियतेनैवेत्यर्थः। वह्न्याद्यधिकरणत्वाभाववत्त्वस्य तत्सामान्याभा
वत्वनामिवेष्टमिति। प्रकृते तत्वाभावादिति शेषः। तेनेति। तत्संबंधावच्छिन्नाधिकरण
तासामान्याभावत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकाभावात्तत्प्रतियोगित्वस्य वह्न्यधिकरणताभा
वत्वेनाति व्याप्तिरित्यादि भावः। अनतिप्रयोजनकत्वादिति। ननु वह्निमान् आका
शात् संयोगेन रूपादिमत्त्वादित्यादौ प्रसंगवारणमस्त्येवेति प्रयोजनाभावात् वाच्यं। पक्षधर्म

(९)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

12

भ·टी·स·
७

ति ३

तावत्सादेवनन्यावृत्तित्वकारणे व्याप्तित्वेऽपि श्यति विरहत्साध्याभावात् । साध्याभावाधिकरणे
साध्यमूलव्याप्तिः ... निरूपकलक्षणायां नुपादेयत्वे सा लक्षवेतलदन्दु वादको ग्रंथयथाक्ष
ललक्षणापर्यवसाध्येवादेरिसादि नादीधितौ कृतं अनुवादं स्फुटमिवं साध्याभाव
ाधिकरणे साधिमूलमपर्यवें व्याचष्टे साध्यविशिष्ट तदभावदर्शति । प्रथमलक्षणवाक्या
र्थ इति शेषः । समीसेन ओमप्यापि वेशास्याव्युत्पन्नत्वाद् । व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । घटा
नाधिकरणेपि साधनत्वोपे नव्युत्पत्ति संकोचस्यावश्यकत्वादिति भावः । व्युत्पत्तिसंकोचम
पाहन न न्यस्य साक्षादिति । द्वितीयेपि । द्वितीयलक्षणेपि सएव । तद्वितीयलक्षणे न क्र
व्यं सा सनन्नि वाहिन ओमप्यापि वेशस्यकापि दोषत्वं न स्यादित आह यत्स्वतरिक्षितेति । प्र
तियोग्यनधिकरणे साततायेति । आदिना साध्याभावववदवृत्तित्वमिति साध्यविशिष्ट तत्वः ।
यद्विंचिदिति निरूपकत्वेऽन्यितं साध्यवद्भिन्ने । तत्सावच्छेदेन तेन नातिप्रसंगः ।
आकाशादेरित । अवच्छापिकरण संबंधव्यैवावच्छेदकत्वादिति भावः । विल
क्षणं । व्यापकत्वार्थ द्विदोषपसंजनकत्वमवच्छेदकताविलक्षणं स्वीकार्यं इति । यत्तु हेत्वाधि कृष्ण
७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारणावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नत्वहेतोः साधिकरणावच्छिन्नत्वाभावोऽन्यथाभावे रूपनपातहरुची प्राहे न दोषइति
नवीनैरुक्तं। तदसत्। तथात्वे लाघवात् दोषेनैव ताद्रशापत्तावप्रतिबिंबितत्वे विशेष्यतांतरेण च नैया
मपर्यंतानुधावनैस्यादित्यदोतो वैय्यर्थ्यापत्तेः इत्याशयेन प्रावैति। तथा। अन्यथा नादिसाधिकरणं घोसा
नितं। तथा नीलकविवक्षयोपिनाविशिष्टसत्तोऽभावाऽद्भुतात्प्रवत इति प्रभावः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिना
पि विशिष्टाधिकरणतानाभ्युपिगमेन तत्रस्यावयवापेक्षया सादोतह। विशिष्टस्येति तदुक्तं श्लो तथापि
वच्छिन्नत्वसंभवनवे न प्रकारांतरेणाव्याप्तिनिरासासंभवे यदृच्छया स्वेत्साकांत। कश्चिदिति। न इव्य त्वे
गुणादृत्तादिदर्शे तारिकेः। न चाकिदिव्यत्वे गुणावच्छेदेन पृथिवीवृत्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व
स्यावच्छेदकत्वादत आह। द्रव्यत्वस्येति। गुणोति। निरागुणेऽसत्त्वं। तिनेनन्यगुणेऽप्यवच्छेदकत्वस्येति न २
द्विनष्टेति। एवं सत्तावाभिन्नत्वादिप्रतीतेरन्यथोपपादने न समानाधिकरणप्रत्यक्षं चावच्छिन्नत्वात्मा
वे भवच्छेदकत्वाभावस्येवेति। एवकारेण द्रव्यत्वावच्छेदेन वृत्तेरसंयोगाभावे स्वावच्छेदः। निरा व
रणत्वावच्छेदकत्वाभावे इति त्वयो: प्रत्यक्षानभ्युपगमात् आह। कदाचिदिति। तदभ्युपगमे इत्यर्थः। दीधि
तावतिप्रसंगाद्येति। यद्यतींद्रियहेतावतींद्रियसाध्यघटितसाधनापि कारणताग्राह्या स्यात्
तदापि करणाभावे न्यायव्याप्तिरिति कथमनुमितिप्रसंगः। तथापि अतिप्रसंगात्सिद्धिर्विषयो

अतिप्रसंगात्संदेहो दुर्वार एव स्यादिति भावः ॥ एवं प्रमाणाभावेऽप्युक्तस्य संशयस्य मानाभावेऽपि करणत्वाभावस्यापि
लिंगं तदधिकरणविशिष्टं अनुमानस्य चेति। गगनादि संयोगः अव्याप्यवृत्तिः संयोगत्वादूपवि
संयोगवदित्यनुमानस्य च। ऐन्द्रियकसंयोगस्य संयोगत्वावच्छेदेनैव व्याप्यवृत्तित्वं न हादत्तैन्द्रि
यसंयोगस्यापि तथात्वसिद्धेरित्यर्थः। किं चेति। कुतः। कस्मात्प्रमाणात्। अनुमानादितीति।
अनुमानाभावः। गुरुत्वस्यानवच्छिन्नवृत्तित्वादित्याद्यनुमानादिसिद्धः।
त्वतएव। अनुमानादेन। इदमित्यादीति। एवं च कालिकविशेषणतया गुरुत्वाद्यभावोऽपि दि६
विशेषणता वैलक्षण्यसूचनाय। नन्वस्वरूपसंबंधेन कालवृत्तौ कालत्वाद्यवच्छेदेन व७
अवच्छिन्नवृत्तिसंबंधानुरोधेनेति ॥ एतेन न वृत्त्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वं सत्त्वेनैव। ननु गग
गनादिरूपाद्यत्यन्ताभावस्यानवच्छिन्नत्वेऽपि महाकालरूपायतनावच्छिन्नवृत्तिकत्वावच्छिन्न
त्यमेवेयत्तामात्। तादात्म्येन तस्य संबंधितयैतस्मिन्नभावतो तादात्म्येति। व्यक्तिविशेषावच्छ
संबंधेनावच्छेदकाधिकरणसंबंधस्यैवावच्छेदकत्वादिति भावः। अव्याप्येति। अधि
करणभेदेनौभिन्नभेदाभावान्नादिति भावः। अव्याप्यवृत्तिलैकरूपादिवृत्तित्वाव
च्छेदेन हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वं। धूमवत्तित्वावच्छेदेन तदभाव इति टीका। कृष्ण
८

15

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नत्वेन तदभावेति। तथाच वह्निमत्संयुक्तत्वाभावे हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्याभावप्रयुक्तोभयाभावस
त्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अतिप्रसंगादिति। धूमवत्संयुक्तत्वाभावे वह्निवृत्तित्वावच्छेदेनायोगोल
कावच्छिन्नत्वस्य लोपनोक्तादिवृत्तित्वावच्छेदेन तदभावसत्त्वेनोभयाभावसत्त्वादिति भावः।
नदोषइति। कालोघटवान् पटादिसाध्ये[illegible]वच्छेदेन पदोन्नमाने कालवृत्तित्वाभा
वेकालस्यानवच्छेदकत्वात्तल्लक्षणसमन्वय इति भावः। ध्वनिष्ठत्वं साध्यवद्वृत्तित्वे। विशेषणाभि
तित्वांसाशंकते। नचेति। ननु धूमवद्वृत्तित्वे इति। तथाच स्ववृत्तित्वेऽनवच्छेदकत्वं विवक्ष
णीयं इति भावः। अत्र। अपरे त्वितिमते। गुरुचरणा इति दूषणं वदंतीति शेषः। अव्याप्ति
रिति। हेतोः साध्यवत्कालादिवृत्तित्वे नत्वनिष्ठसाध्यवद्वृत्तित्वाघटनाप्रसक्तेरिति भावः। ननु
कालादौ कालिकादिसंबंधेन वृत्तित्वेपि तुलावच्छेदकदैशिकसंबंधेनावृत्तित्वया नाप्र
सिद्धिरत आह। तत्रेत्यादि। तस्य परमाणुसाध्याभावस्य। तादृशेति। दैशिकसंबंधघटिते
सर्पः। ननु परमाण्ववच्छेदेन तत्र कालादिवृत्तित्वाभावसत्त्वात्तदनाप्रसिद्धिरत आह।
परमाणौ चेति। संबंधेनाप्रसिद्धीति। अपि ना दैशिकसंबंधसमुच्चयः। तस्य। परमाणु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वाभावस्याऽवृत्तेरिति। कालिकसंबंधेन कालत्वव्यापकस्य परमाणोरकालत्वेन तेन तत्राव्याप्यवृत्तेरित्यर्थः।
तदेव विवृणोति। परमाणोरिति। तथा च कालावच्छेद्याधिकरणसंवृत्तता परमाणोर्नावच्छेदप्र
त्ययितिभावः। अतिरिक्तस्येति। संयोगाद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः। संयोगादीनामिहेति प्रत्यय
नियामकत्वे इह घटः भूतले घट इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यमनुपपन्नमित्याशयेनाह।
यदि चेति। तथा प्रतीतिः। इहेति प्रतीतिः। न चेहेति। इहेति परमाणुविशेषणं। इत्थं
च्यत इति। तथा च नोक्त[illegible]व्याप्तिरिति भावः। अव्याप्तिरिति। हेत्वधिकरणा
वच्छेदेन स्वाश्रयस्मिन् साध्यवद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेन स्वातंत्र्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावाप्रसि
द्धेः। हेत्वधिकरणकालाद्यवच्छेदेन तत्सत्त्वेऽपि सिद्धिं निराकरोति। [illegible] तात्पर्ये ति।
गुरुचरणोक्तदूषणमुद्धरतामपरेषां मतम्। तैः परिष्कृतवतां मतमाह। परे त्विति।
ति। सम्यगिति संतेन। हेत्वधिकरणस्येति। हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यादि।
वान्निमान् धूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसंयोगेन वह्निमानिति नौकादौ हेतुद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घावच्छेदेन वर्त्तमानस्य वह्निमत्त्वं प्रकृते यो घटाभावस्तस्यानवच्छेदकं धूमाद्यधिकरणमिति लक्ष
णसमन्वयः । पार्थिवपरमाणुवृत्त्यादिति । अनेन पार्थिवपरमाणोरवच्छेदकत्वमुक्तं । ना
द्रत इति । हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यन्निष्ठमधिकरणमित्यर्थः । एवमिति । आकाशवृत्तौ तादृश
घटत्वाभावे वर्त्तमानस्य काशत्वाभाववत्त्वं तदभावस्य अनवच्छेदकं हेत्वधिकरणं घ
टादीति भावः । द्रव्यत्वरूपेण । पर्वतीयधूमस्य कालिकसंबंधेन महानसवृत्तितया पर्व
तीयधूमवृत्तिवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वं हेत्वधिकरणमहानसस्येति रीत्या । इ
दमुपलक्षणं । वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमादिसंयोगिनः कपालादेर्घटादिनिषेध
वह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यं । अनवतीति । इदमुपलक्षणं । कपा
लादेः संयोगेन तद्धूमानधिकरणतया नाव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं । विशेषरूपेण संबंधता
स्वीय व्यपगमे स्वरूपसंबंधेन हेतावुक्तपरमाणुत्वाभावादव्याप्तिरसेत्यत आह । यद्वेति ।
यद्वा वह्निमान्धूमादित्यादौ संयोगेन वृत्तिमतीति नौकादौ कदाचिदवच्छेदेन वर्त्तमान
स्यावह्निमत्त्वं प्रकृते यो घटाभावस्यानवच्छेदकं संयोगेन नौकादेर्धूमो देश्याधिकरण
मत्र सिद्धमत आह यद्वेति । धूमावयवाद्यवच्छिन्नधूमवत्स्याभावो यादृशास्ति कारणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का.टी.स.
१

यत्स्वाधिकरणावच्छिन्नेति। स्वाधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन। एवमग्रेऽपि। धूमादिवृत्ति
वह्निमद्वृत्तित्वं ह्रदवृत्तित्वाद्धूमप्रागभावमादायासंभवादाह स्वाधिकरणावच्छिन्नत्व
साध्यताबेति। परमाणुत्वाभावादौ चेति। एतस्य घटादिवृत्तित्वाभाववद्ध्रदमनेन नाव्याप्तिरि
त्यनेनान्वयः। यद्वेति प्रथमपक्षानुसारेणाह। व्यभिचारवत्तीति। उत्पत्तिकालस्य
उत्पत्तिकालस्यापि। यत्किंचिदादि। अत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन तस्य पर्वतह्रदमनेनान्वयः। इत्यु
दावेति। आदिना रूपादिसाध्यकपरिग्रहः। तस्माद्वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्यभावेन
धवानुपधिवीत्वादिसाध्यकव्याप्तिरेवायथोक्तमेव। हेत्वधिकरणमात्रावच्छिन्नत्वघ
टितोक्तलक्षणमेव। अत्र परे त्विति सत्त्वरसोद्भवनं तद्बीजं तु अपरे त्विति मतेऽग्रक
रणोक्तदूषणोक्तदूषणोद्धारेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। अयोगोलकीय
वह्निनिष्ठस्य धूमावच्छिन्नत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तितया अयोगोलकावच्छिन्नत्ववह्निवृत्ति
त्वाभावात्। न च तादृशाभावाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। अयोगोलकीयवृत्ती
महानसाद्यवच्छेदेनायोगोलकावृत्तितया तस्याव्याप्यवृत्तित्वेनायोगोलकवह्नित्वा

रूप
१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावस्यैवनाहरात्वात्। नचव्यापकत्वेरप्यवच्छिन्नत्वमतेनेदं संबंधारैतैणवर्तमानइसत्कजोक्त
युक्तेरितिवाच्यं। निर्युक्तिकत्वेन तन्मतस्यानुपादेयत्वादिति। इतिप्रतीतिबलात्। पर्वतसं
बंधिरूपेनवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावगाहिप्रतीतिबलात्। पर्वतरूपयोरपीति। आपिःस
मवायइसनंतरयोज्यः। तथाच पर्वतरूपयोः समवायोपीति । अन्यथासंबंधस्यान
वच्छेदकत्वे। तथाचेत्यादि। धूमादिति संयोगे वह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वादव्याप्ति
रतो हेत्वधिकरणमित्युक्तेति। कुतः देरपि कालिकादिसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वात् हेतुताव
च्छेदकसंबंधेनेति। कालोधरवान् पटादिः तत्रापि कालिकसंबंधे कालत्ववृत्तिसा
भावावच्छेदकत्वाभावोऽस्त्येव तत्र तंतुपटसमवायादेः पटपरमाणुदैशिकसं
बंधादेर्वा पटादिवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नकालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्व
त्वादिति नाव्याप्तिरिति ध्येयं। शेषमिति। हेत्वधिकरणमत्रासादिनिष्ठसंयो
गे धूमवत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्त्युक्तहेतुतावच्छेदकसं
बंधत्वावच्छेदेनेति वक्तव्यं। एवमुभयाभावादिकमादाय...ति व्याप्तिवारणाय

20

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ.टी.स.
११

साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावो वाच्यः। तथा च निरुक्तहेतुतावच्छेदकसंबं
धवद्वस्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवद्वृत्तित्वाभावानवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभाव
त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। समवायस्यैकत्वेन गुणत्वसमवायस्य द्रव्यत्ववद्वृत्तित्वाभावावच्छेद
कत्वे पृथिवीत्वसमवायस्यापि तदवच्छेदकत्वेन द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादाव व्याप्तिर्नो
घवेन निरुक्तहेतुतावच्छेदकसंबंधवस्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवद्वृत्ति
तावच्छेदकत्वत्वकत्वस्यैव सम्यक्त्वे त्यस्य स्वरसादाह। आकृतिरिति। अत्रेदं बोध्यं व्या
पकत्वेनावच्छिन्नत्वं तस्य निर्युक्तिकत्वेपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन स्वाधिकरणा
तिरिक्तानवच्छिन्नस्य वस्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वत्वकत्वमिति टीकोक्तलक्षणपरिष्कारः। संभव
त्येवेति। मान्यास्तु कालएव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः।
तादात्म्यादिव्यस्यानियामकसंबंधस्याप्यवच्छेदकत्वानियामकत्वात् कृष्णमन्यथा कृष्ण
११

21

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शरीरत्वेनैव्याप्यादेर्ज्ञानत्वाद्यवच्छेदकत्वं संबंधांतरेणावच्छेदमानइत्यादिग्रंथस्तु पक्षलक्षणपरइ
त्याहुः। केचित्तु। हेत्वधिकरणावच्छेदकत्वाभावावच्छिन्नत्वोभयाभावविशिष्टा याः हेतु
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतातदभाववत्त्वमुक्तलक्ष
णार्थः। कालोघटवानित्यादौ चाव्याप्तेः तादृशाधिकरणताप्रसिद्धेरिति नाव्याप्तिरित्याहुः।
तन्न। गगनादेरपि कालवृत्तित्वेनोक्ताव्याप्तेर्वज्रलेपत्वादित्यादिक्॥ ॥इति
श्रीमन्महादेवपंडितविरचितायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्याख्यायां सिंहव्या
घ्रलक्षणं॥ ॥श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः॥ ॥छ॥ ॥श्रीयदुकुलोत्तंसाय नमः।
॥समवेतेति। अनेन समवायप्रतियोगित्वस्य व्यधिकरणत्वनिरासः। समवायिनि
चेति। अनेन समवायानुयोगित्वरूपसमवायित्वस्य तन्निरासः। न व्यधिकरणः।
इष्टात्व व्यधिकरणः। साध्येति। तथा च शक्तिज्ञानहेतुतायां व्यभिचार इति भावः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इष्टत्वेनेश्वरेच्छायाः शाब्दप्रयोजकत्वे व्यभिचाराभावादाह। अतिप्रसंगादिति। लक्ष्यार्थे वाच्यत्वाप
त्तिप्रसंगादित्यर्थः। ईश्वरेच्छायाः सर्वविषयकत्वेन तीरादेस्तस्याः सत्त्वादिति भावः। पदार्थेत
रमिति। विषयतासत्त्वादिवदिति भावः। न चेति। वाच्यत्वस्येति शेषः। तत्पदेति। तत्स्वरूपाकृत्य
विशिष्टबोधविषयतायाः सर्वत्रसत्त्वादिति भावः। विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तद्विशिष्ट
स्यापि संगतमिति दूषणोऽस्य त्वेवं दूषणांतरमाह। एकत्वेनेत्यादि। यद्यदर्थबोधकत्वप्रकारक
त्वावच्छिन्नेश्वरेच्छा यत्र यत्र यद्यदर्थसंबंधः स्यात् तत्तदर्थे शक्तिः लक्षणायां च
तस्याः संबंधत्वं क्वचिदेव कस्यचित्तादृशेच्छासंबंधेन तत्तदर्थवत्त्वमेव तच्छक्तेस्त
मिति फलितमिति न घटशब्दस्य पटे शक्तत्वप्रसंगादित्याशयः। वक्ष्यमाणेति।
प्रतियोग्यवच्छिन्नेश्वरेच्छाव्यतिरेकित्वेन वक्ष्यमाणेत्यर्थः। साधनेनो लक्षणेति। सा
वैभोमोच्छेदकघटितलक्षणे इत्यर्थः। प्रमेयत्वसाध्यकेऽसत्यप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्य
क इत्यर्थः स्वरससिद्धमनासन्निधायाह। यद्वेति। एकावच्छेदकेति। यत्किंचिदेकावच्छे
दकेत्यर्थः। घटत्वेन घटस्याभावपटत्वेन घटाभावाद्यौरैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतियोगितयोर्भेदान्न दोषः। अवच्छेदकत्वविशिष्टैककालान्वयेनावच्छेदकताया ऐक्यत्वाभावेन घटत्वेन
वह्न्यभाव घटत्वेन पटाभावप्रतियोगितयोरैक्यापत्त्यवच्छेदकताया वैलक्षण्यान्न दोष इति भावः।
अवच्छिन्नमात्रवृत्तितानियामकेति। अवच्छिन्नमात्रेण यावृत्तिता तन्नियामकेत्यर्थः। कालिकसंबं
धस्तु न तादृश इति भावः। प्रमेयमात्रस्येति। गगनमात्रस्य प्रतियोगित्वावगाहने नोपपत्ते
रिति भावः। गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमे नाविरहेन सर्व
त्र तथाविधाभावप्रतियोगित्वसंभवात् आह। तथात्वेऽपि येति। प्रमेयमात्रस्य प्रति
योगित्वावगाहनेऽपीत्यर्थः। व्यधिकरणेति। वह्नित्व...त्वादिना प्रमेयाभावीयघटादिनि
ष्ठप्रतियोगितायां वह्नित्वादिरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वा[illegible]दिति भावः।
तथाविधाभावगगनत्वादिना प्रमेयाभावे। तेन संबंधेनेति। संयोगादिरूपव्यधिक
रणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता प्रमेयाभाव इति भावः। सोऽदन्तोपा
धाये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेऽवृत्तेर्दस्याभ्युपगमे तादा
त्म्येन प्रमेयादि साध्यके विरुद्धत्वपक्षे न यावच्छिन्नप्रमेयादिभेद एव तत्प

29

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प.टि.स.

93 तिं घटे वं। पारिभाषिकमेवेति। पारिभाषिकत्वं चाधुनिकसंकेतशालित्वं स च संकेतः। संके
ताख्यकृतामितरेषां च तत्रास्ति यथाऽऽकाशादौ पक्षतादिपदस्य घटः। चैत्रादौ चैत्रादिपद
स्येति द्वितीयः। प्रकृतेपि च स्वाक्षिप्त वक्ष्यमाणव्याप्तिस्वरूपे अव्यभिचरितत्वपदसंके
तस्याधुनिकत्वेन पारिभाषिकत्वोपपत्तिः। इदं च पारिभाषिकत्वं रूढत्वस्य व्याप्यं रू
ढत्वस्य नैमित्तिकपारिभाषिकौपाधिकत्वेन त्रैविध्यात्। अत रूढमेवेति नोक्त
योगानादर इति। न च व्यभिचरितत्वपदस्य वक्ष्यमाणव्याप्तिस्वरूपाभावे संकेतमभ्यु
पेत्य गम्याव्यभिचरितत्वपदस्य पारिभाषिकत्वेन यौगिकत्वं संभवत्येवेति वाच्यं। लाघ
वेन साध्याभाववद्वृत्तित्व एव व्यभिचरितत्वपदसंकेतेनाव्यभिचरितत्वपदस्य पा
रिभाषिकत्वेनोपपत्तौ यौगिकत्वाभावेपि नक्षतिरित्याशयात्। अत एव तत्र योगा
।ति भावदूषणमुपेक्ष्य योगानादरस्यैवोक्तमिति ध्येयं। अपयात्येति। स ह्येतत्संपन्नघटे हेतो
सत्वेन तद्द्रव्यं विशिष्टसत्त्वोदिपादौ नाव्याप्तिसंभवादिति भावः। स्ववैशिष्ट्यस्य
संबन्धविशेषानियंत्रितत्वेन तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य कृष

93

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालिकादिसंबंधेन स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणसमानकालादेरेव प्रसिद्धेरतस्त
द्रूपेसितं । अत एव विशिष्टधीनियामकविशेषणस्येव संबंधत्वादेव न संबंध इति जपाकुसुमादि
सांनिध्येपि लौहित्ये घट इत्याद्यप्रसंगादिति भावः । किंचिदिति । लौहित्यः स्फटिक इत्यादिप्रतीते
रितिभावः । एतेन एककालीनत्वादेः सर्वत्र संबंधत्वाभ्युपगमेन वैयर्थ्यमिति [illegible] । अत आत्मा
ज्ञानादिस्यादवच्छेदककालीनत्वादिसंबंधेनात्मादावात्मत्वाद्यभावस्यासत्त्वेनाव्याप्त्यभावादि
तिभावः । प्रसक्तमिति [illegible] । आत्मादावात्मत्वाद्यभावस्य विशिष्टबुद्धेरन्वयेनैकका
लीनत्वादेः संबंधत्वाभावादिति भावः । द्वितीयलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य निविष्टतया तदप्रसिद्धिप्रायेणाह । प्रमे
यवानिति । तादृशस्य । साध्यसमानाधिकरणस्य । तत्र । साध्यसमानाधिकरण्यं तस्य ।
तानस्य । तादृशाभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक
स्यसमवायादिनाद्यधिकरणवृत्त्यभावस्य । प्रतियोगीति । व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयतास्य
त्वादिः । अवरूपमिति । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यनिष्ठव्याप्यत्वनिवेशेपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ·दी·स·
१५

त्वादि विवक्षणीयत्वेनेति। एतत्त्व समवायेनाभिरुपाति। अभावस्य तादृशाभाववृत्तिसमवायेन निरू
कव्यापकताघटकतया न संबंधांतरगतेनेत्यादिः। तो सगिरिविषयत्वरूपत्वे कस्य संबंधस्य
तंभवादाह। यद्दीत्येति। व-न्हिमान् धूमादि। एतादृशसाध्यनिमानक संबंधेन साध्यतायां नि
ये ते न संबंधेन साध्याभावेन निरूपकसापकता घटकसंबंधाप्रसिध्याभावेनासंभवना
संभवमावादाह। अव्याप्तिरिति। व्यापितनिरूपकत्वरूपव्यापकत्वानिवेशे आसाध्यपादिवं।
गौरवं चेत्साशयेनाह। चरणं चेति। तेन साध्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेन धू
मव्यापकतानवच्छेदकत्वेपीति। चालनीयन्यायेन तत्त्वं सामान्यप्रतियोगितानां निरू
कभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादित्याशयः। नन्वेवं वह्निमान् धूमादिसाध्ये घटत्वादिना
वत्साघभावस्य लक्षणघटकतया कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह। वह्निमानिति। समवायेन
त्वेनेति। यद्यपि समनियताभावभेदाभिप्रायेणैव प्रथमलक्षणमित्यस्याग्रे स्फुटतया अप्र
सिध्यापि नमसंगतं तथापि समनियताभावे व्याप्यदूषणगमकवादे न द्वितीयलक्षणे प्रति
योगितानवच्छेदकरूपार्पणतादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्यैवानिवेशनीयतया तदभिप्रायेणैव
तदसिध्यानसंगतिर्बोध्या। नचात्र वैरिशीघ्र्यासन्नचित्यमानवह्निन्याभावमादाय कृ·भ·
१५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रसिद्धिः कुतो नो के ति वाच्यं । प्राचांमते विशेषणाभावा द्यतिरिक्तस्यैतस्याभावेऽप्रसिद्धत्वात् । ना
पि प्रतियोगितेति । ननु चैवमपि गोत्वाभावादेः प्रमेय त्वेन गोत्वं नास्ति किमपि नास्तीति प्रतीति सिद्धाभा
वस्य नैयसि न न दात्मकत्वया प्रतियोगितावच्छेदक प्रमेयत्वावच्छिन्न समानाधिकरण । तथा
प्रतियोगिव्याधिकरणाभावाप्रसिद्धिरस्त्येवेति चेन्न । समानियता भावे न्यमतेपि प्रतियो
गितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगितायाः भेदे नया दृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न समानाधि
करणत्वं साध्यवन्निष्ठाभावेत्यादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तात्पर्येणादोषात् ।
संबंधविशेषानियंत्रितत्वेति । इदं च वह्न्यादिकमादाय प्रेसो कं न तु वह्न्याभावस्य
संबंधविशेषानियंत्रितत्वेति । इदं च वस्तुगतिमादाय प्रेसोक्तं न तु वह्न्यभावाभावस्य
योजनकृतया । तेन व्यापककस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधादिरूपसंबंधविशेषानि
यंत्रितत्वेपि वक्ष्यमाणासंभवादिदोषसंगतावपि विशिष्टकापाअनवकाशः । ननु तदेवेति
तथा चसंयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावत्वे विन संयोग
न द्रव्यत्वस्य चाक्रियापकत्वापत्तावतनोत्करीत्या संबन्धविशेषः । तद्भिन्नत्वसाध्य
न द्रव्यत्वस्य चाक्रियापकत्वापत्तावतनो त्करीत्याऽसंभवदृशाविना चः । तद्भिन्नत्वसाध्या
भाविति । तथा च तद्भिन्नमण्डांवां तरमेवेति । संयोगेन द्रव्यत्वसस्य चानि ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या·टी·स·
१५

[illegible]

पकृतपाऽसंभवत्वाद वस्थामितिभावः। एवं संयोगे न द्रव्यत्वाभाववस्य घटत्वे न वक्षमाभावा
भिन्नत्वे। एवमपि द्रव्यत्वाद्यभावाऽसंभवाभावेपि। उत्क्रमेण संयोगे न द्रव्य त्वाधिकरणा
प्रसिध्ये। साधुत्क्रमेण। तेन संबंधेन। व्यापकता घटत्वसंबंधेन। संयोगादेरपीति।
संयोगाभावादेः प्रतियोगि वैयधिकरण्याभावेन तादृशाभावो तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा
वः। व्यापकतायाः। समवायेनेत्यादिः। प्रतियोगीति। व्यापकता घटत्वसमवायेनेत्यादिः।
तदर्थश्चेत्साध्यत्वे पोपपत्तिसपाद्यते। नतत्स्मादिति। यत्संबंधत्वसामान्ये यत्संबंधात्व
स्यावच्छेदेन अवच्छिन्न. तत्संबंधव्यापकत्वं तस्य चोभयाभावेऽन्यथः। यावद्वेति प्रतियोगि
तावच्छेदकेऽवच्छेदेन। तत्प्रतियोगितेति। सा चासौ प्रतियोगिता चेति विग्रहः। यत्प्रतियोगितेति।

सू.स.
१५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सातेन संबंधेन व्यापकतावच्छेदकीभूतसत्तेनान्वयः। अत्र केवलान्वयिसाध्यके व्याप्यत्वलाघवप्रतियोगिक
यत्किंचिद्विशेषणतायामुभयाभाववत्त्वेन वा घटत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायाः व्यापकतावच्छेदक
त्वानुपपत्तेरिति सामान्य इत्युक्तं। न चोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकरोधवाघदलनि
वेशप्रयोजनाभावः। यादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्ये इत्युक्ते केवलप्रतियोगि
ते स्वन्वयसंबंधभावादिति वाच्यं। घटत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः। समवायादिनाति
त्वादिप्रतियोगितायां घटत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्ववारणाय द्वितीयदलनिवेशः। एतावता
पूर्वोक्तेऽपि समवायेन संयोगादेः सत्ताव्यापकत्वापत्तिः। समवायसामान्ये संयोगप्रतियोगिक
त्वसत्ता च द्रव्यानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वादिद्वितीयदले यत्किंचित्त्वनिवेशः। तथा च समवा
येन सत्तावद्गुणानुयोगिकत्वोभयाभावानसत्त्वान्नोक्तदोषः।
पदसामान्ये संयोगप्रतियोगिकत्वे सत्तावद्गुणानुयोगिकत्वे यत्किंचित्त्वस्यानुगततया विशेष्यता
अत्र व्यापकत्वनिवेशे गौरवं साध्यवत्तियत्किंचित्त्वस्यानुगततया विशेष्यता। संयोगेन द्रव्यत्वादे
धिकरणनिवेशेऽपि गौरवमिति कल्पान्तरमाह। यत्संबंधेनेति। प्रतियोगिवैय्य
र्वत्त्वादिव्यापकत्ववारणायाह। तेन संबंधेनेति प्रतियोगित्वनिवेशेति। घटत्वाद्य
धिकरणप्रवेशे गौरवात् लघुपेक्ष्य लघुप्रकारान्तरमाह तेनेत्यादि।

धाच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितायाः तदवच्छिन्नघटघटाभावीयप्रतियोगिताया वै
यधिकरण्येनावच्छेदकत्वाद्व्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरत आह। सामानाधिकर
ण्येनेति। तथा। व्यापकतावच्छेदकत्वं। दैशिकविशेषणतासंबन्धेनेति। अभावीय वि
शेषणताविशेषेणेत्यर्थः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणपर्वतेऽपि सामान्ये त
दंबं। तथापि अधिकरणोत्पत्तिसंभावनायां चरमपक्षाधिकरणवृत्त्यभावस्य चरमवाति
रूपस्य कालिकतया साध्यवन्निष्ठाभावानेन ताद्दशाभावे दर्शितनिष्ठप्रतियोगिताया
व्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षततयाऽतिव्याप्त्यसंभवात्तद्दूषयन्नाह। तेनापि घट
इति। सामान्यतः घटपटान्यतरत्वावच्छिन्नौ स्वरूपेण घटस्य ध्वंसानन्तरं पटोत्पत्तिसं
भावनायां चरमपटान्यत्वाभावस्य तत्पटवृत्तिरूपादिस्वरूपतत्पटस्वरूपस्य कालि
कतया घटवृत्तित्वाभावेन तत्पटान्यत्वस्य घटत्वव्यापकत्वसंभवेन तदभावस्य ल
क्षणघटकतया नातिव्याप्तिः संभवतीति तत्प्रविष्टघटपटयोः समानकालीनत्वेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ्याह। एतदुक्तेति। घटश्च पटश्च घटपटौ एतौ च तौ घटपटौ च एतद्घटपटौ नदन्यतादिसर्थः। घटत्वा
वपीति। तथा चैतत्पदान्यतराभावस्य कालिकतया साध्यवन्निष्ठतया व्यापकतानवच्छेदकप्र
तियोगितावत्वोक्तलक्षणानंतर्गततया घटत्वेन साध्यत्वाभावस्य लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्ति
रिति भावः। नैतदिति। अभावीयविशेषणतया एतत्पदान्यतराभावस्य साध्यवन्निष्ठत्वा
भावेन तस्यापि लक्षणघटकत्वाभाव इति व्याप्तिरिति भावः। वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्यवन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वात् यामपि प्रतियोगितायां व्यासज्यवृ
त्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्तेन व्यापकतावच्छेदकत्वापत्तेराह। अन
घ५ वच्छेदकत्वावच्छिन्नेति। एतस्याश्चावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताया अर्थः कावच्छेदकपदार्थैकदे
प्रा६ शः प्रतियोगितायामन्वयः। तेन। अनवच्छेदक। भेदविवक्षणेन। अवच्छेदकत्वेनेति।
स५ अनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्तीयार्थः। तस्य च घटादिभेदेऽन्वयः। तेन घटादिनि
त्वा ष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिभेदत्वेन सर्वलाभः। न
च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंताभावस्य तत्रापि व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावे मानाभावेनेदमसंगतमिति वाच्यं। यदपि
स्यपी३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

करणधर्मावछिन्नप्रतियोगिताकासंसर्गाभावोऽङ्गीकर्त्तव्यः व्यधिकरणधर्मावछिन्नप्रतियोगिताका
न्योन्याभावस्यापि युक्तितौल्येनाङ्गीकारात् । यत्तु भविष्यति चैतच्छेत्रकवृत्तिलक्षणे । इत्य
लं वाहीति । सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वोपपादनाय इत्यत्सोपादानं साध्यवृत्तित्वो
पपादनायेव तदुपादानं । ननु इदंत्वप्रतियोगितया घटत्वेन निखिलाभावप्रतियोगिताव
गाहे न स्वीक्रियते न तु इदंत्वेदिमानाभावात् । न च विशिष्टाभावः प्रतियोगिता
वछेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेऽसहाभावस्याविरोधेन इत्यत्र निवृत्तिदशाप्रतीतेर्नापत्तेरे
वविनिगमकत्वादिति ... भावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदक
त्वं तादृशप्रतियोगितानंगीक्रियत आह । प्रतीतिसिद्धेति । इत्यप्रतियोगित्वस्येन प्र
तीतिसिद्धेस्यैः । तथा चानुभवबलादेव द्रव्यत्वे सोपि तादृशाभावप्रतियोगि
तास्वीक्रियते इति भावः । अनवच्छेदकत्वेनादिः पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वा
भिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतावछेदकलक्षणादिस्यैः । प्रकृतप्रतियोगितायां
तन्मात्रे । अन्यथा । तन्मात्रस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे । प्रसंगादिति । प्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वैकैकाभाववन्निरोधादिति भावः। किंचि
ति। तथाचावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया स्वरूपसंबंधेनावच्छेदकताश्रयीभूतायामपि
घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभाववत्त्वे प्रतियोगितायां पर्याप्तिसंबंधेनावच्छेदकत्वस्य च तद्भेदस्य स
त्त्वान्न व्यापकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः। नन्वेवं प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिते तथा व्या
पकतावच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगितायां सत्त्वेन कपिसंयोगाद्या
समुदायाभावमादायात्रैकपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ दोषस्य मानाया: स्वविशिष्ट
पदयोरितरेतरसंगतिविरह इत्यत आह। यथा चैवं नामिति। तत्रैव। स्वविशिष्टपदव्यावर्त्यं प्रतिपा
दक्मंथ एव प्रपंचयिष्यत इत्यादिपदग्राह्यकारणाभावाभाववमादाय व्याप्तिरित्यादिप्रपं
चप्रकारस्तत्रैव व्यक्तीभविष्यति। यावत्सपदानुपादाने हेतुसमानाधिकरणेत्यादिपदानां
व्यावृत्तिर्न संगच्छते इति चरमोक्तस्यापि यावत्सपदस्य प्रथमं व्यावृत्तिर्दर्शिता सर्वत्रे
साधितोक्तेः। न च सर्वत्रैककिरणार्थिकां तां विनापि यावत्सपदव्यावृत्तिप्रदर्शनसंभवाद
त आह। यावत्सपदमिति। सर्वत्रैक[illegible]ने व्याप्तिव्यावृत्तिप्रदर्शनादाह। प्रदर्शि[illegible]तु मिति।

नेः

39

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वाधिकरणावच्छेदेनेति। इदं च तथा स्वादिसंबन्धि सर्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि
ता... नाधिकरणपर्यन्तलक्षणेऽनिवेशेन तदुक्तिरसंगतेः सत्त्वात्। तथा चेति।
इतरस्यापीति। पायत्पदन्यूपादानेऽव्यावर्तकतया स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेने
त्यस्योपादानं निष्प्रयोजनमपीति तत्सत्त्वप्रदर्शनस्यानौचित्येन तदुपादानानुप
गमपयादेन तत्सत्त्वप्रदर्शनस्य सूचनाकाविराङ्गोपादानं। तथा च स्वादिसंबन्धेन प्रा...
न पूर्वोपस्थित तत्त्वमित्यस्य परामर्शेऽसंगतिरतो व्याचष्टे। तथा लोदिति। सा यता
वच्छेदकावच्छिन्नेति। वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाद्यभावे समवायादिसंबन्धाव
च्छिन्नवह्न्यभावाभावसमानाधिकरणलक्षणसमन्वयः। एवं वा रूपवान् रसादौ धूमाद्यभा
वस्य हेत्वधिकरणेऽयोगोलकेऽप्रतियोगित्वात् सामानाधिकरण्यात्तिव्याप्तिः। न च
लघुरूपसमनियततागुरुरूपेण साध्यतापर्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकत्वं बाधि
च प्रतियोगिता साध्याभावप्रसिद्धेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिवेशो च गौरव कृष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३२-मित्याशयः एतेनैतद्ग्रंथस्य साध्यतावच्छेदके त्वादिविशेषणव्यावृत्तिप्रदर्शकत्व ४२

मतमित्याह ॥ साध्यतावच्छेदकव्यापकेति कथं नोक्तमिति ॥ तथा च ॥ घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य नि
रुक्तरूपकत्वाभावादेव वारणे यावत्त्वोपादानं व्यर्थमिति भावः ॥ यावत्त्वविशेषणादेवेति
॥ एवं चात एवेत्यादिग्रंथस्य यावत्त्वविशेषणव्यावृत्तिप्रदर्शकत्वं भ्रमवतां समुदायमा
त्रस्यानंतरमेव ग्रंथस्य कृत्वा व्यावृत्तिरूपं च्येतत्त्वमित्यादिदूषणं प्रावनं परास्तं ॥ वस्तुतस्तु ॥ ननु
पक्षत्वस्य नियामकसंबंधेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाया यावद्भावासिद्धिस्तथा
व्याप्यापाय त्वोपादानमसंगतमत आह दीधितौ सद्धेतौ । सद्धेतुमात्रे इत्यर्थः ॥ तथा तौ
त्रामिरुक्तविशेषणाक्रांतसोत्र । यावत्त्वोपादानं संगतमिति शेषः ॥ तथा च साध्यता
वच्छेदकसंबंधेन व्यापकत्वं न निविष्टमिति साराशः । ननु यावत्त्वोपादानमेव किमर्थमि
त्यत आह । अत एवेति । यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थ इति । यद्यालसर्वत्र सद्धेतौ न तत
था त्वाद्यति । सद्धेतुमात्रे लक्षणसमन्वय इति शेषः । यावत्त्वोपादानमत एवे
त्यस्यार्थः । अत एवेत्यस्य सद्धेतौ वाच्यत्वाद्यभावस्य तत्पात्वोदेवेत्यर्थः ॥ तथा च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावत्योपादाने न सात्यवच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावमादाय सद्धेतौ अतिव्याप्तिनिरास इति
भावः। ननु भूतत्वमूर्तत्वोभयादिसाध्यके मूर्तत्वादौ हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वमादाय नातिव्याप्तिनिरास इत्यत आह भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वादिरूपेण पर्यवसिदिति।
दीधितिव्याख्यानं रमणीयमिति प्रतिभाति। अथ तथापि। वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यत्र
वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय अतिप्रसंगासंभवे यद्दीधितिकृतः रूपं परिसामाड इति चेन्न। अ ततः
रोरूपनिरुक्तव्याप्यादिति दिक्। अथ धूमस्य हेतुत्वसमानाधिकरणाभावसंपादनेन कारीभनुसं धेयं। बहिरिदि
येत्यादि। आत्मनि अतिप्रसंगवारणाय बहिरिति। परमाणावव्याप्तिवारणाय गन्धाद्यजी
तीयेति। संयोगादिवारणाय विनोबेति। साध्यप्रतियोगिकाभावमादायातिव्याप्तिवारण
संबन्धेन साध्यप्रतियोगिकस्याभावमादाय तद्धारणस्य निष्प्रयोजनत्वमित्यस्वरसादाह वे
चिदितिति। प्रसिद्धपरिभाषाबीजमाह वह्निमानिति। संयोगेन वृत्तिनियामकसंयोगेन।
प्राचीनमते तस्यैवाहेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वात्। एवमग्रेऽपि। प्रतियोगीति। परमा
णोः दिक्पाधितया। दैशिकसंबन्धेन महत्त्वकालादौ कालिकसंबन्धेनेत्यादि। परमा
णौ धूमइति। वृत्तिनियामकसंयोगेन साध्यताभावसाध्यविशेषप्रागुक्तिरनुसरणं।

कृष्ण
१९

वन्नौचित्यादिति। निश्चितदोषवारणायैव सर्वत्र विशेषणदानात् तद्दलितभावः। साध्याभा
वस्याव्याप्यवृत्तित्वे तस्य प्रतियोगितावैयधिकरण्याघटितत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियो
गिताकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वमित्यस्वरसादाह। केचित्त्विति। सत्त्ववानिति।
जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वाभावे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यसंभवौ तत्परिहारः।
अव्याप्तिश्चाति त्वस्य व्याप्तित्वे केवलव्यभिचारिणस्यालक्ष्यत्वमिति मतमनुमताकालत्वस्यैतल्लक्ष्यत्वे
मेवेत्याशयादाह। आत्ममते ताकालान्तरत्वादिति। काल इति। आत्मनो वृत्तित्वादित्यादि
अन्यथा। आत्मनः कालसंबन्धित्वे कारणत्वादिकमिति। आदिना चिरतनत्वपरिग्रहः।
तत्स्वरूपदानत्वादेः। कालवृत्तित्वेति। अकालसंबन्धित्वे सर्पः। सदातनत्वकारणत्वयोः
सर्वकालसंबन्धित्वान्यथासिद्धनियतपूर्वकालसंबन्धित्वरूपत्वादिति भावः। सदा
तनत्वस्य ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपतया कारणत्वं च तत्पूर्ववृत्तित्वं सच्चाप
वृत्तिकालवृत्तिध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपत्वात् नोक्तदोषप्रसक्तिरित्याह। एवमपीति।
कालस्यात्मसंबन्धित्वेऽपि सर्पः। अत्र। एतदुक्तविवरणे। वृत्तेः संबन्धित्वात्
तेन। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति। विवक्षणेन धूमादालीनवह्नेरपि हेतुत्वे सं

38

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ.दी.ख.
२०

स्व.

संबंधसामान्येन धूमनिष्ठव्याप्यताऽनिरूपितव्यापकताघटकसंबंधसामान्ये नापि धूमा
भावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न संभवति धूमाद्यालीनत्वाधिकरणे धूमस्य
कृ नापि संबंधेनासत्त्वादत आह। धूमवद्वृत्तीनत्वेनेति। न क्षतिः। नातिव्याप्तिः।
व्यापकताघटकत्वेन व्यापकताघटकत्वप्रसिद्धिसंबंधेन। एतस्य वृत्तित्वादिसंबंधेने
सत्त्वापदे नान्वयः। साध्यतावच्छेदकवह्नित्वे समस्यावृत्तिमत्त्वेति। व्या
पकतायां वारकप्रवेशे गौरवादाह। वस्तुतस्त्विति। व्यापकेति। स्वातन्त्र्येणाव्या
दि। स्वातन्त्र्येण व्यापकताघटकत्वेन संबंधानां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटक
तयाप्रवेशे गौरवादिति भावः। व्यापकताघटकत्वविषघितपेति। यत्तु केचन विष
यितायाः वस्तानिरूपकत्वे तदवच्छिन्नप्रतियोगितायामप्रसिद्ध्या विष[illegible]विता
मा: व्यापकत्वस्य घटकत्वे तत्त्वादि[illegible]दुपलसातामिति दूषणं तदसत्। प्रचा
[illegible]मते [illegible]समनियतसंबंधस्यादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। ग्रन्थविरोध इ
ति। नान्यत्वादेः संयोगादिनाऽसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनाव्यापकत्वादिति भावः।

[illegible]
२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु सर्वत्रैव साध्यत्वं यस्य यस्य तस्य तस्याभावत्वात् प्रमेयत्वात् इत्यादौ स्वरूपसंबंधेन साध्यतायां सति व्याप्तिः परत्वात् नाति
दोष इत्यत आह । यत्रेति । तादृशसाध्याभावानां साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितानां
मति व्याप्तिश्चेति । मता कालान्यतावत्त्वस्याभिमतत्वात् कालिकत्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति
भावः । व्यवस्थापयिष्यत इति । सिद्धान्तलक्षण इत्यादि । व्यवस्थापनप्रकारश्च तत्रैव स्फुटीभविष्यति ।
तथा च तत्स्थले कालत्वं स हेतुरेवातो नाति व्याप्तिरिति भावः । इदं च सिद्धान्तलक्षणे न्यूनत्वव्याप्ति
रिक्तस्य व्याख्यानावसरे व्याख्यानाय तत्र केचिदिति मतमुपन्यसनीयं तदभिप्रायेण । तन्मतप
वता दृशाव्यवस्थापनात् । स्वयं स्वातन्त्र्येण दीधितिकारेण वा व्यवस्थापनात् यादृशक्रमेणेति । एत
द्रूपान्यत्वस्य समवायेनाव्याप्यवृत्तया तदभाववत्त्वलक्षणघटत्वं सा व्याप्यभावस्य समवायेन
गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्याशयः । अव्याप्तिः । व्याप्यत्वं । असंभव इति
यावत् । सर्वत्र व्याप्तिकरणत्वं सर्वत्र व्याप्यवच्छिन्नाभावत्वमादाय लक्षणासत्त्वात् इति भावः । वह्नि
मान् धूमादित्यादौ कालिकादिसंबंधेन हेतुसमानाधिकरणद्रव्यत्वादेः समानाधिकरणप्र
मीनाधिकरणाभावमादायैव लक्षणसत्त्वादाह । इदं वाच्यमिति । ननु घटत्वेन वाच्यत्वाभाव
एव प्रसिद्ध इत्यत आह । व्यधिकरणेति । तादृशस्येति । तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावमादायैव लक्षणं समन्वयमिति भावः ।। वक्ष्यमाणाभ्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति । अनु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भववत्त्वादिति। संयोगेन घटत्वेन पटो नास्तीत्याद्यनुभवबलादित्यर्थः। अन्यथा संयोगेन घटो नास्तीत्या
द्यनुभवबलात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधाप्रसिद्धि
संगादिति भावः। ननु अनुभवबलान् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावं ता ३
च्छेदकसंबंधादरः। किंतु बाधबुद्धिप्रतिबंधकतायाः संबंधविशेषनियंत्रितत्वानु
रोधेनैव अन्यथा एकैव विशिष्टघटाभावस्य ज्ञानस्य संयोगसमवायादिनिखिलसंसर्गावगा
हिज्ञानप्रतिबंधकत्वप्रसंगादित्याशंकायां तु त्वं प्रकृतेपीत्याह। कथमन्यथेति। उपपद्यते इ
त्यनेनान्वयः। पूर्वकल्पे स्वरसप्रकाशमाह। अत एवेति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधांगीकारादेवेत्यर्थः। अप्रतीकारादिति। तत्र साध्याप्रकृतावच्छेद
कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य निवेशेनाविशिष्टव्याप्तेलाघवभावमादायतद्दूष
णदानासंभवादिति भावः। आकृतिमि। अत्रोक्तयुक्त्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्योने
तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाविषयकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वेन तत्सिद्धावपि प्रमा
ण तु सिद्धभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे वस्तुगत्या तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वासिद्धिः। नन्वेदं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेपि स्तु न चाभिहितिवाच्यं।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगितद्भावयोर्विरोधनिर्वाहाय प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्यावच्छे
दकत्वादिसस्वरसः। इत्थं तादृशाभावस्य विशेषणताविशेषे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावाद्व्या
वृत्तेः विशेषणताविशेषेण व्याप्यकत्वेति। व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणान्यतोभाव
स्याभावीय विशेषणतया पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्या
दतिव्याप्तिरत आह प्रमाविषयत्वीयेति। सद्धेतौ घटत्वादिना गगनाभावाभावं गगनाद्यभा
वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावं चादाय लक्षणसमन्वयः। ननु प्रमाविषयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन
सर्वनाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कपिसंयोगाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव
स्याप्रसिद्धलक्षणाघटकतयादास्यमानस्य विशेष्यपदव्यावर्त्यस्यासंभवात्तदसंगतिरत आह। अव्याप्येति। अव्या
प्यवृत्तेरेवेति। तथा च तस्याप्रसिद्धलक्षणाघटकतया नोक्तदोषइति भावः। प्रतियोगित्वे यावधिकर
ण्यावृत्ति तद्व्यापकतापक्षे कृतौ साध्यविशेषपदव्यावृत्तिर्नसंगच्छतेऽस्मत आह सत्तावानिति।
सत्ताप्रकारेति। एतस्य विशेष्यतया गुणेत्यादिविशेषणेऽन्वयः। अत्रात्मत्वाद्यभावमादायैवे
तिप्रवर्तने धस्याभोगगनाद्यभावस्येति तिरथ्यस्य च विरोधोऽस्वरसः। अव्याप्तिरिति। साध्याभा
वरूपसामान्याभावाभावस्य रूपप्रागभावाद्यात्मनः सर्वस्यैव रूपाद्यात्मकप्रतियोगिसामाना

ति २

प.का.टि.रू.
२२

स्व०

ननु पृथिव्यां रूपसामान्याभावस्याऽसत्त्वेन रूपसामान्याभावव्यापकत्वं पृथिव्यन्यत्वादेरभावस्य हेत्वधि-
करणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याभावान्न व्याप्तिरित्यत आह पृथिव्यन्यत्वादेरिति। स्वमते।
शिरोमणिमते। रूपसामान्याभावव्यापकत्वादिति। वक्ष्यमाणरीत्या रूपसामान्याभावस्य पृ-
थिव्यामपि सत्त्वेन पृथिव्यन्यत्वस्य साध्यव्यापकत्वादिति भावः। अतः। इत्याशङ्कातः। अत ए-
वेत्यनेन तस्मिन्नेवेत। कृत्स्नस्येत्यनेनात्र तत्कल्पने संभवदर्थानुव्याप्तसंग्रहातिरिक्तस्य रसादेः।
केचिदिति। रूपस्य रूपप्रतिबन्धकत्वेन रूपनाशोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पादासंभवेन प्रलय-
पर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यमत आह विनश्यदवस्थेति। सामग्री व्याप्तेरूपस्य घटितायाः
एव रसादिकारणत्वात् रूपोत्पत्तिकारणे रूपं प्रति रूपस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादि-
त्याशयेनाह। प्रतिबन्धकत्वं नोपगममिति। परमाणाविति। रूपनाशोत्पत्तिकालावच्छेदेन
सर्गादि। सर्गादिकाले द्व्यणुकरूपोत्पत्त्यर्थं खण्डप्रलये परमाणौ पूर्वसर्गोत्पन्नस्यैव रूप-
स्य स्वीकार आवश्यकः। अन्यथा तत्र रूपनाशे रूपान्तरोत्पादयोः कल्पने गौरवादित्या-
शयेनाह। महाप्रलय इति। तत्र परमाणुरूपस्य नित्यत्वादाह। पार्थिवेति। षष्ठीति। प्र-
तियोगिन इत्यर्थः। तथा च रूपध्वंसहेतुत्वमित्याशयः। ननु प्रत्यक्षाभावेप्यनुमानमेव

रूस
२२

43

मानं स्यादत आह। अनुमानस्येति। बाधकमप्याह। प्रसक्तेति। हेतुसंगत्यादिति। द्रव्यसमवेतरूपसभा
वप्रत्यक्षे सावच्छेदेनेत्यादि। उत्पत्तिकालेति। उत्पत्तिकाले घटे तत्तत्त्वेन द्वितीयक्षणे तत्का
लावच्छेदेन घटे रूपं नास्तीति प्रत्यक्षं संभवतीति भावः। द्रव्येति। इंद्रियान्यद्रव्ये समर्थः। तेन
रूपाभावप्रत्यक्षेण व्यभिचारः। संयुक्तेति। इंद्रियसंयुक्ते समर्थः। न तु घटादिवत्सभावप्रत्य
क्षे इंद्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः हेतुत्वेन प्रकृतासिद्धिरत आह। विनिगमने
ति। घटादिवत्सभावप्रत्यक्षे इत्यादि। उभयहेतुतायामपि भपिरवधारणे। तथा च घटादिव
त्सभावप्रत्यक्षस्योभयप्रयोज्यतायाः छेदकत्वात् तथा तत्रोभयहेतुत्वमावश्यकमिति भा
वः। प्रकृतासिद्धेः। अवयविनि उत्पत्तिकाले रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षेणासिद्धेः।
न तदपेक्षेतीति। तथा च ध्वंसप्रागभावयोरसत्ताभावविरोधित्वेन तदा स्यामे घटे रूपा
पत्त्या नास्तीति प्रसत्यानुपपत्तिरिति। तयोर्विरोधे उक्तलाघवस्याकिंचित्करत्वात् त
यारविरोधे इति रिक्तासत्ताभावकल्पनारूपगौरवस्य प्रामाणिकत्वेन प्रतिकूलतर्क
स्यापि बैनोक्तप्रसत्यानुपपत्तिरूपानुकूलतर्कस्याविसत्त्वेनोक्तरीत्यानुमानमे
वप्रत्यये परमाणाकुत्पत्तिकाले अवयविनि रूपसामान्याभावसत्त्वे प्रमाणमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सावच्छेदकत्वार्थः। रक्तरूपप्रतियोगिकाभावमात्रस्य विषयकप्रत्यक्षस्योपपत्तेरित्याह। निरुक्तलक्षणवि
षयत्वेति। रक्तरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाही सर्वः प्रतिबध्यक इति। रक्त
वत्ताज्ञाने तदेव प्रतिबन्धकमन्यथा भ्रमात्मकत्वाद्व्यासज्यमानत एवेत्याशयः। अत
एवाह प्रमात्वाभावादिति। रक्तत्वावच्छिन्नेति। अत्रैवान्ये तु तस्येत्यादि। एतच्च स्वच्छन्नाप्या
पीति। अपि नायं किंचिन्न विशेषे साधुत्वे स्वचनपरिग्रहः। तेनेन। हेतुतावच्छेदकसंबंधो
पादानेन। हेतुतावच्छेदकभिन्निष्ठसस्याप्यावश्यकमाह। नचेति। चरमधूमाधिकरणध्वं
सस्य कालेदेशे च वर्त्तिते न तदधिकरणकालदेशयोरेकतरमात्रवृत्तितदेकतर
त्वावच्छिन्नभेदाभावे चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मकत्वं न संभवतीत्याशयेनाह। त
दन्यतरत्वेति। चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मक इति। ननु तद्धर्मावच्छिन्नभेदाभावस्य
तद्धर्मात्मकतया तदन्यतरत्वावच्छिन्नभेदाभावस्य तदन्यतरात्मकत्वेन चरमधू त्वा
माधिकरणध्वंसात्मकत्वमपि तिचेतामेवं। तस्य तदन्यतरत्वात्मकत्वेऽपि तद्धर्मा
वच्छिन्नाभिन्नभेदस्यापि तद्धर्मात्मकत्वेन चरमधूमाधिकरणध्वंसाधिकरणभि
न्नभेदात्मकस्य चरमधूमाधिकरणध्वंसात्मकत्वे तस्य चरमधूमाधिकरणध्वं कस्य

२३

HS

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सात्मकत्व एव पर्यवसानेन तथाभिधानात्। पर्वतादेः कालोपाधित्वात् क्वचिदपि महाकाले
ऽन्यत्वाघटाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति व्याप्तिः संभवत्येवेत्यस्वरसादा
ह। कश्चिदिति। साध्येति। हेतुतावच्छेदकालिकेनान्यत्र दैशिकेन संबन्धेनेति बोध्यं। तेन।
कालिकसंबंधस्य सर्वत्र साध्यताघटकत्वेन। अन्यथा दैशिकसंबंधस्य साध्यताघट
कत्वे दैशिकसंबंधस्यैव व्यापकताघटकत्वेन तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिक
घ६ रण्याभावेन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवतीति तत्रे
द्रव्यत्वादिना साध्यतायामेकैवेव्याप्यत्वस्यादिति भावः। तद्व्यापकत्वेति। गोव्यापकेत्यर्थः।
तेन। गोव्यापकतावच्छेदकेन। व्याप्तिर्व्याप्तिरेवेति। अन्यथा सद्धेतुकस्थलेऽप्रसक्तेरित्यासंभवः।
कालेनवृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वमुपपादयति। दैशिकत्वपत्यादिना कालस्यैवेसंतद्द
शोतः। कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येति। दैशिकत्वयावत्तावित्स
नुपन्यते। क्वचित्तथैव पाठः। देशस्यावच्छेदकत्वे प्रतीतिं प्रमाणयति। इहेति। एत
कालावच्छेदेनेति। तथा च देशस्यावच्छेदकत्वमिति भावः। तथाप्रसज्यादिति। त
स्य चासंभवादिति शेषः। तदेवोपपादयति। तत्र चेति। अन्यथा। कालिकसंबं

46

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येनवृत्तानवच्छेदकत्वस्मरणे । अत्र वदन्तीति । इहेदानीं गौर्नास्तीत्यादौ एतद्देशादिवृत्तौ गोत्वाभावाध
धिकरणतायां प्रेतत्कालसंसर्गमात्रं भासते इति नो कदापि तत्काले एतद्देशाभावच्छेदकत्वासि
द्धिः । एवं च व्यतिरेकीनत्वमात्रस्यैव व्याप्तिः संबंधेन व्यापकत्वमिति नवनैयायिककृत्य
नमपरमणीयमेवेति । नवि राक्षितः । न प्रकृतलक्षणे निविष्टः । प्रयोजनान्तराभावात् ए
तदतिव्याप्तिवारणस्य चरकाविशिष्टेत्यादि विवक्षयापि संभवादिति भावः । न च प्रकोनी
नान्तराभावेपि तदतिव्याप्तिवारणार्थमिदं लाघवादभाववृत्तौ संबंधघटिकाविशेषो विवक्ष
णीय इति वाच्यं । यथाश्रुतिविशेष्यवैयर्थ्यापाभावात् । इदं चाभयनाशाजन्यचरमध्वंसस
काभावाभिप्रायेणोक्तं । तेन भाश्रयनाशाजन्यध्वंसस्य महाकाले दैशिकसंबंधेन वृ
त्तित्वस्यासिद्धौ तल्लक्षणे । वक्ष्यमाणत्वेपि ना संगतिः । प्रलयाप्रसक्तये ति अभाव
मात्राधिकरणकालवृत्तिवस्याधिकरणत्वमित्यादि । ति भावः । स्वप्रतियोगीति । प्रलया
न्यत्वरूपेत्यादि दैशिकत्वयेति । आत्मनिष्ठेत्यादि । एतेनेति । चरमदुःखादिध्वंसा
त्मकप्रलयायासत्यावधिन्नाभावस्य प्रलयावच्छेदेनासत्त्वात् इत्यर्थः । कथमिति ।
अभावमात्राधिकरणात्मकत्वाभावादिति भावः । अत एव विशेषणतया प्रलया

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दत्वभावस्यप्रलयमात्रवृत्तित्वेनातिव्याप्तिसंभवादेव। अन्यथा तस्य प्रलयात्मकत्वेनातिव्या
प्त्यसंभवेऽपि तेन रूपेण स्वानिर्देशे तस्य वैयर्थ्यापत्तेः स्यादित्याशयः। चरमेतिलितति। अन्यथा
निरुक्ताभावस्य लक्षणघटकत्वेन स्यादिति भावः। तदन्यसाध्याभावस्यापि। प्रलयान्यत्वाभावाघ
न्यत्वाभावस्यापि। तथात्वात्। अतिरिक्तत्वात्। अतएव। अनवस्थानियाप्रलयान्यत्वा
भावस्यानतिरिक्तत्वादेव। अभावे त्वादि। तदभावस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वविचारप्रसं
गइत्यर्थः। स्वीकृत इति। अयमाशयः। पटाभावादिवृत्ति घटाभावादिबुद्धिर्घटाभावा
घात्मकपटाभावादिनैव क्रियते। पटाभावादिव्यतिरिक्तघटाभावादिना ना। आघे।
वा ९ अभावाश्रयः। अंसेपि। पटाभावादिव्यतिरिक्तघटाभावादौ घटाभावादिबुद्धिर्यदि पटा
भावादिनैव क्रियते तदान्योन्याश्रयः। यदि च पटाभावादिव्यतिरिक्तघटाभा
वादावपि तद्व्यतिरिक्तघटाभावादिना घटाभावादिबुद्धिः क्रियते अतिरिक्तेन
घटाभावादिबुद्धिस्तु पटाभावादिनैव क्रियते तदा चक्रकं। यदि च सर्वत्र पूर्वपूर्व
बुद्धिजनकोत्तरोत्तराभावोऽतिरिक्त एव तदाऽनवस्था। तथा चानवस्थान्तेरान्य
तमोपगमे एव द्वित्राघभावान्तरोपगम[illegible]आवश्यक इति गौरव[illegible]मूलकत्वपक्षया
=यदि च पटाभावादिव्यतिरिक्तघटाभावादिव्यतिरिक्तघटाभावादौ घटाभावबुद्धिः पटाभावादिनैव क्रियते तदा चक्रकं =२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ.टि.स.
२५

स्व॰

भावांतरानुपगमत्वाद्येवेनात्साध्यप्रयोपगममप्येवसम्यक्। अननतिरिक्तत्वे चासंभय भावत्वस्य
इत्युपष्टंभसंगतिः। प्राहुरिति। गगनाद्यनधिकरणधर्मावच्छेदेनेतिग्रंथस्वारस्यं प्रकूर्षः।
अभावत्वतोसंबंधाविवक्षायां सत्ते गोमतिकाले वाचाघभावस्य कालिकसंबंधेनेस
त्वेऽवच्छेदकानवेक्षणे तदस्वारस्यात्। घटाभावस्य घटाभावत्वेपि पटादिशून्ये स्वरू
पतोवत्तावृपि घटाघभावत्वादिना घटादिशून्यएवं वृत्तेरिसतएवानतिप्रसंगो भ
भावमात्रस्यैवपरेहानापत्तिरिसस्यरसः। स्वरूपसंबंधेन गगनादेरवृत्तित्वेऽप्य
नोहेत्वसामानाधिकरण्यादाह। एवमिति। सत्ताभावानतिरिक्तसमवायेन मेयत्वसाम
न्योपत्वेमानाभावादाह। एवं सत्तावानितिग्रंथः। कपिसंयोगाघाभावेतिग्रंथः भा
वाभावस्याधारणीविशेषणतायत्वे तत्स्वारस्यादाह। आहुरिति। तत्रैदमवधेयं। प्र
तियोगिसामानाधिकरण्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावृत्तित्वं हेत्वधिकरणव्या
पकत्वं व्याप्यताघटकसंबंधस्तादात्म्यं व्यापकताघटकसंबंधस्य निरूपकत्वेनाव
छेदकत्वं वा तादात्म्यस्य व्याप्यताघटकत्वे तादृशहेत्वधिकरणताव्यापकतमेवानि
वेश्यं। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिनिष्ठप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य■

कृष्ण
२५

49

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्यवृत्तित्वाविरोधप्रसंगात् यावदवच्छेदकानपेक्षणेपि प्रातीतिकावच्छेदकमस्त्येवेति नाप्रसि
द्धिः। एवं च तादृशयावदवच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणताकत्व
त्वमितिसेयोन्यतामन्तैस्वविशिष्टविशेषणेन। रूपि संयोगाद्यात्मकाभावे तादृशप्रतियो
ग्यधिकरणताकत्वसत्त्वेनाव्याप्तेरभावात्। एवं च हेतुसमानाधिकरणपानिवृत्तो नापि
लाघवं। अभावत्वेन अभावत्वाद्यभावस्य तादृशप्रतियोग्यधिकरणताकत्वेनोक्तव्या
प्तेरसंभवात्। यत्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्वितस्यैव तादृशहेत्वधिकरण
वच्छिन्नत्वस्यार्थे निवेशेन प्रतियोग्यधिकरणतान्वितस्य तत्त्वान्निवेशाघटत्वाल
निवेशेन वैयर्थ्यं तस्य लक्षणान्तरत्वेन प्रकृते च दोषात् इति तन्न। गोमान् गोत्वादि
सादेगत्वाद्यभावादिनिष्ठस्य प्रतियोग्यधिकरणतान्वयस्य भवतो व्यावर्त्तकत्वप्रसक्तेः।
नचैवं व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वात्स्वपरत्वरतिवाच्यं। तादृशयावदभावावच्छिन्नपाधिसोपाधि
करणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणताकास्तत्त्वरूपवत्त्वोक्तावुक्तदोषाभावात्तादृशे
ये व्याप्यव्याप्ते विशिष्टैकार्थरूपत्वासंभवः। नचहेतुसामानाधिकरण्यघटितो
क्तलक्षणे योषदोषस्तत्त्वमिति वाच्यं। तल्लक्षणघटकसाध्यावच्छिन्ने समानाधिकरण
साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाव्या प कप्रतियोगिसामाना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पस्वनिरूपकप्रतियोगिकत्वसंबंधेन बोध्यमिति। अत्र स्व·

भा·टी·स·
२६

धिकरणव्याप्यस्वविशिष्टाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्वाश्रयत्वपर्यवसानेन व्याप्तेर्विशिष्टैत्व
धर्मरूपस्य संभवात्। अत्र प्रथमं चरमं च स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं मध्यमं च तादृशाभावपरमिति
चेन्न। स्वविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यघटितलक्षणस्यापि साध्यव्यापकप्रतियोगिताका
भाववत्त्वव्यापकप्रतियोग्यधिकरणताव्याप्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेद
काश्रयत्वपर्यवसानेन व्याप्तेर्विशिष्टैकधर्मरूपत्वसंभवात्। व्यापकत्वं च स्वविशिष्टहेत्व
धिकरणावच्छिन्नत्वं न तादृशहेत्वधिकरणताव्यापकत्वमात्रमभिप्रेतं। किंतु हेतुतावच्छे
दकसंबंधेन हेत्वधिकरणे तेनैव संबंधेन साध्यसार्वभौमत्वलक्षणयत्। तादृशहेत्वधि
करणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमेव। अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधरूपमेव प्रतीतिसिद्धं।
एवं च प्रतियोग्यधिकरणतायां तन्निवेशो न संभवति। एवं तादृशनिष्ठाया घटकसं
नेयं नस्सभावादिप्रतियोग्यधिकरणतायास्तादृशहेत्वधिकरणपर्वतादावच्छेद
कत्वासंभवात्। दीधितौ तेनेत्यादिना स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेति धि
शिष्टस्यैव व्याप्तिः प्रदर्शिता। अन्यथा गगनाद्यनधिकरणधर्मिणोऽपि हेत्वधिकरण

त्वाभावप्रतियोगित्वासमानाधिकरण्येय

रूप
२६

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1543 Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वसंभवेन व्याप्तस्य संभवात्। एककालीनत्वादिसंबंधेन स्वत्ववैशिष्ट्यस्य सर्वत्रासंभवेनाव्यावर्त्तकत्व
यात् स्वदेशीयत्वसंबंधेन स्वाधिकरणत्वरूपतायाः सर्वत्र तत एवाव स्वकृतयागावाधेनाधिकरण
धर्मिणो विपक्षाव्यंचितत्वगवाधभावनैशिष्ट्येपि न क्षतिः। हेतुमति प्रलयपरमस्य च स्वाधि
शिष्टहेत्वधिकरणप्रलयावच्छेदेनेत्यर्थः। एवं गगनाधनाधिकरणधर्म्यवच्छेदेने तस्य स्वात्स्य
मपि गगनाद्यभावादेस्तादृशधर्म्यवच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि स्वविशिष्टहेत्वधि
करणावच्छेदेनातथात्वान्नातिप्रसंगः सत्वपर्यवसानात्। न चैवं स्वविशिष्टेति विशेष
णात् कृष्णसाद्यदीधितिग्रंथासंगतिरिति वाच्यं। तस्यान्यथासंगमनात्। तथाहि न कुल
हृदाद्यवृत्तित्वानंगम्ये कृतत्वादृश्यभाववैशिष्ट्यस्य हेत्वधिकरणे निवेशो न युक्तः वत्सामि
वेशेनैवैकातिप्रसंगवारणादित्यत आह। स्वविशिष्टेत्यादि। तत्फलं हेत्वधिकरणत्वेति
शेषीति। तथा च नयावच्छेदेनाधिकरणावच्छिन्नत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये इति
सूचितं शेषपदेन तादृशावोध्यमिति सूक्ष्मदृशामसिद्ध्यपहायपि विधाद्भिः परामृष्य मि
सल्लं विस्तरेण। अभावप्रतियोगिकेत्यादि। तादृशाभावस्यातिरिक्तत्वानभ्युपगमादिति
र्थः। तस्य कृत्स्नभावाभावान्यतररूपत्वाभ्युपगमादितियावत्। तेन न सिध्याविद्धिर्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व·

पालः। अन्यो गोत्वत्वान्यत्वाभाववत्सामान्यादिनातिप्रसङ्गो हारइत्याह। एकत्र समिति। इत्क्रमेणे
णेति। अथवा न प्रतियोगिताभावाधिकरणे केवलादिक्रमेणे सर्वथः। यद्यप्यत्राभावस्य
समवायादिप्रतियोगिकत्वाभावत्वमेवान्यथाऽभावमात्रस्यैवानतिरिक्तस्वीपत्तेरप्यावर्तकत्वाच्च।
तथाप्यायोगो गोत्वत्वान्यत्वाभावस्यायोगो गोत्वत्वरूपतयाऽसंगतिस्तथापि तत्त्वाविति।
रूपान्यायेनेदं अननतिरिक्तस्य तु घटाभाववत्त्वमेवेपत्त्यादिसाहवृत्तिक्रमेणाति
व्याप्तिबोध्या। व्यापकतावच्छेदकेति। साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नेत्यर्थः। इपायस्योपा लो
यानन्तरादूपकसान्तत्वं यत्किरोध इत्यत आह। अथवा वसति। अन्ये वं लतीत्यादिपंगः। त
दृथ्वंसविधारणापादिनतादृशोषणमित्याह तद्दृष्वंसादेरपीति। तत्र ध्वंसत्वत्वमव
लावच्छेदेन तद्ध्वंसत्वस्य हेति त्वे तत्त्वध्वंसत्वपूलेरपि। एवं च तद्दृध्वंसादेस्तद्ध्वंसत्व
दवृत्तित्वेन प्रमेयाभावात्समनैयत्यात् तन्नावेद इत्यत आह। तत्त्वं च सत्त्वानवच्छे
देनेति। तथा चेति। साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वावित्तिदोषः।
नासंभवः। अनेकसंबंधघटितव्यापकत्वप्रवेशो गौरवादाह। साध्यतावच्छेदक
संबंधेनेति। समवायादिनाद्रव्यत्वाभाववत्त्वस्य संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वच्छिन्नासामानाधिकरण्यादत आह । तदुसंयोगेति । साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा
मानाधिकरण्यनिवेशे संयोगसंबंधः । स्वनिरूपितस्य हेतोरधिकरणतया पूर्वमुक्तत्वे । विशेष्यविशेष
णभावे कामचारेणास्वविशिष्टस्य हेतोरधिकरणविशेष्यतापि न क्षतिरित्याशयेनाह यस्येति वि
शिष्टमिति । इत्यादीति । आदिना [illegible] विशेषणतया साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावप्रति
दापन्नत्वनिरसनाय यथायथं तत्तत्पदानामिष्टत्वपरिग्रहः । अत्र समनियताभावे यथा मिश्रा
द्वितीयलक्षणे केचिदिति । दूषणं वदन्तीति शेषः । धूमप्रागभावादिदशायां धूमाभाव
सत्त्वेऽपि नाविशिष्टाभावे सत्त्वं तदानीं धूमस्य [illegible] कालायच्छिन्न धूमवह्निविशिष्टवन्ने
वह्निसत्त्वेन तस्य साध्यतः समनैयत्यमसार्थ्यमाह । धूमकालावच्छेदेनेति । धूमवत्त्वगुणकान्यतर
स्येति । द्रव्यत्वेति त्वेन गुणान्योन्याभावस्य धूमेऽपि सत्त्वात् न तस्य धूमभेदसमनैयत्यसम
तो धूमत्वसमवेतत्वाः । सामान्यरूपेणाविशेषाभावानभ्युपगमे द्रव्यत्वान्ते तेन धूम
त्वाभावो धूमत्वेऽत्यावच्छिन्नाभावत्वात् तत्स्वच धूमभेदेऽपि न तस्य प्रमाणशीलातिव्या
प्तिसंपादकत्वमतो गुणत्वप्रवेशः । अतिव्याप्तिरिति । एतदंतं केचिन्मतं । एतद्दूषण
स्कुर्तुमाशंकते । नन्वेति । सामान्यरूपेणाविशेषाभावानभ्युपगमे त्वाह । ननु किंचे

प्र. टी. स.
२८

स्व०

वायमिति । अत्र । अत्र केचिदित्याद्युक्तदूषणे । वह्नेरपि । अयोगोलकीयवह्नेरपि । प्रतियोगितावच्छेदकता
स्यापि यदा कदाचिद्धूमवद्वृत्तित्वादिति भावः ॥ विरहेणेति । विशिष्टस्यावच्छेदकत्वासंभवेनेति शे
षः । ननु वह्नित्वस्यैवेति । अयोगोलकवृत्तिवह्नेः प्रमेयत्वादिना सोभयसंबन्धेनेति हृदयं । धूमवति ।
विशिष्टाभावेऽप्यवच्छेदकमित्याशयः । तेन वह्नित्वविशिष्टधूमवद्वृत्तित्वस्याव्य
वच्छेदकतानाशंकनीया । एवमपि धूमाभाववद्वृत्तित्वेन धूमवदन्यतराभावाभिन्न
तया घटादि व्यधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्याधिकरण्यमादायाति व्याप्ति
दुर्वारिहारैवेत्यस्वरसादाह । आह रिति । स्वसंमतं मतमाह । परेत्विति । ननु व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावमादायाति व्याप्तिरिति चेत् तर्हि धूमाभावादेर्धूमत्वेन प्रमेय
त्वेऽपि तत्तु परमतं । एतन्मते तदस्फुरितकृते । नचेति । धूमाभावादेर्धूमत्वेन प्रमेय
सामान्याभाववत्त्वेन प्रतियोगिताया अव्यवच्छेदप्रमेयमात्रनिष्ठतया धूमत्वस्य
तन्यूनवृत्तित्वेन तादृशावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदे
दाद्धभावभेदात्प्रतियोगिताभेदइति पूर्वतेन ऐक्येनोक्तप्रतियोगितया वैलक्षण्येन
व्यावृत्तमाह दिग्मिति । धूमो नास्ति धूमत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतौ वैलक्षण्यमानत्वम्
धूममात्रनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितो वैलक्षण्य

धूम
२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभाववस्येव प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्तया नाप्र
सिद्धिरत आह। इदं चावधेयमिति। तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणपदं। इदं च यथाश्रुताभिप्रायेण वे
ध्यमाणप्रतियोगिव्यधिकरणोपादाने घटत्वादिना वह्न्यादेरभावस्य तथात्वेनाप्रसिद्ध्य
भावान्नरतिबोध्यं। यदभाववत्त्वमिति। यदभाववन्निष्ठं तद्धर्मितामित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।
यदभाववत्तावृत्तित्वं तत्सम्बन्धेन तस्य यदभाववन्निष्ठधर्मतया संयोगित्वेन गगनादिसाध्यके संयो
गिभेदाभाववत्त्वसंयोगरूपे तथात्वन्निष्ठसंयोगत्वस्य तादृशावच्छेदकतया संयोगात्मकसा
ध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वापत्तिव्याप्तेः। तद्व्यक्तित्वमित्यस्तौ तु यादृशावच्छेदकधर्म
वच्छिन्नाभावस्य तादृशावच्छेदकघटितस्याभावस्यानवच्छेदकत्वात्तेन संयोगिभेदत्वा
वच्छिन्नाभावत्वानवच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणवृत्त्यादिति तेन संयोगात्मकसाध्या
भावस्य लक्षणघटकत्वसंभवात् नाव्याप्तेः। न चैवं धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादौ
अव्याप्तिः। हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन धूमत्वेनैवावच्छे
दात् इति वाच्यं। व्याप्यवृत्तित्वघटकावच्छेदकत्वस्यापि पारिभाषिकस्यैव निवेशात्। दी
पमिति। हेतुतावच्छेदकसंसर्गेणेत्यर्थः। न हेत्वधिकरणत्वादिकमित्यर्थः। अव्याप्तिरिति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकसौकौलूनदोषइतिध्येयं। हेत्वधिकरणेनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य
पंचव्याप्यव्याप्तित्वंलक्षणंमतमाह। किंचेति। विशेषणताभावाः भावाभावसाधारण्यतयोक्तं
हृदितपूर्वोक्तनिरवच्छिन्नवृत्तित्वंचात्तनुलक्षणमपिसत्वरसादाह। कृपाचेति। संयोगा
दीति। अन्यथासंबंधांतरावच्छिन्नाभावमादायभावस्यव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः। एव
मग्नेरपि। द्रव्यत्वाभावाव्याप्तिप्रतियोगितायावच्छेदकमाणपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यसंयोगा
देरसत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्याह। अधिकरणेति। मानाभावादिति। विशिष्टसत्ताभावस्य
गादिमत्तीसा। विशेषणत्वप्रतियोगि-सामान्यगगनादितिभावः। यादृशतादृशेति।
विवक्षायाःफलमाह। अतएवेति। नातिव्याप्तिरिति। नचतादृशाभावाप्रसिद्ध्यैव
नातिव्याप्तिरितिवाच्यं। विसर्वविशिष्टगगनाभावादेर्भावाभावस्यविशिष्टगगन
कत्वेनगगनाभावस्यैवतादृशस्यप्रतियोगित्वसिद्धत्वात्। अधिकरणत्वधर्मावच्छिन्ना
भावस्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यालक्षणाघटकतयासा
मानाधिकरण्यस्यसम्बन्धेऽपिमतमाह यादृशीत्यादि। प्रतियोग्यंशे। यादृशप्रतियो
गितात्रयांशे। प्रकारतापन्नंतत्प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयः प्रतियोगिमद्भेदः यादृशप्रतियोगिताश्रयवद्भेदस्तद्वत्त्वमित्यर्थः।
तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावप्रतीतौ घटादिरूपप्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नं यत्प्रतियोगिता
वच्छेदकं वह्नित्वादि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिरूपप्रतियोगिमद्भेदस्यैव सत्त्वाधिकरण
त्वेन तस्याविलक्षणघटत्वतया न सामानाधिकरण्यं तस्य वैयर्थ्यमिति भावः। अत्र
वह्नित्वेन घटवान्नेत्यादिप्रतीतौ घटांशे प्रकारतया वह्नित्वादेः प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वोपगमेन तस्य तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेऽपि सत्त्वनाप्येवी
पन्नं तत्प्रतियोगितावच्छेदकमपि नो घटत्वेन यो पात्तं अलतन्नुपात्तरमसौ प्रदापि
कधिकरणमिति प्रतियोगिप्रकारीभूतेति। उक्तभेदप्रतीतौ प्रतियोगिनि घटे वह्नित्वप्र
कारीभूतो धर्मो घटत्वादृश्यसिद्धपर्यवसितेनावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य सत्त्वः। कि
दस्य घटवद्भेदस्याभ्युपगमादिति। तथा च उक्तप्रतीतिबलेन व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावस्येव तादृशाभावस्यापि स्वीकार इति भावः। विशेषः। पक्षधर्मः।
वह्नित्वेन घटाद्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वस्य

58

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्या. दि. स.
३

च.

वन्हित्वे सत्वेनाव्याहितत्वस्यादातव्यन्हित्वेनेति । ऽन्यमिति । प्रथमलक्षणइत्यादि । प्रमेय
त्वावच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तेः प्रसक्तेराह । नाव्याप्तिरिति । वन्हित्वेन वन्हि धूमोऽभावप्रतियोगिता
वच्छेदकतावन्हित्वत्वएवेति वदतांमतमाह । तादृशेति । गौरवस्त्वपास्वरसादाह । केचिदिति । ननु या
दृशप्रतियोगिकत्वे साध्यादिरूपाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे व्याहत्तेः यथाश्रुतं प्रतियोगिवैयधि
करण्यमुपेक्ष्य तत्साधारणं प्रतियोग्यंशे प्रकारतापन्नमितसाध्यादितन्निवेश्य सामानाधिकर
ण्यनेत्युपादानं प्रक्षालननाङ्गीकिन्न्यायनस्तमतमाह । कालेनेति । घटत्वेनपटाभावए
वेति । तथाचासिद्धानुमाने समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रमाणयलक्षणघटितनेप्य
त्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंगततापप्रतियोग्यंशादृशसाध्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश
त्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साधारणप्रकारान्तरेणप्रतियो
गमावस्य मितिभावः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साधारणप्रकारान्तरेण सत्वसा
मानाधिकरण्यं वदतां मतमाह । केचित्विति । यादृशेत्यादि । सामानाधिकरण्यं सत्वसा
अवैय्याधिकरण्यं वदतांमतमाह । केचित्विति । यादृशेत्यादि । सामानाधिकरणे इतित्या
धर्मस्यायादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विशिष्टेति । कालोघटत्वाविशिष्टमतकालेन
भिन्नारणायया दृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति । कालो घटत्वाविशिष्टवृत्तिविशेषणता
हाकालान्यत्वाविशिष्टघटस्यावच्छिन्नाधिकरणताया महाकालमात्रवृत्तित्वेन तादृशीप्रसिद्धे
घ
यावत्ताननुपगमेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगितेवनतादृशीप्रसिद्धे

रुद्ध
३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतावभ्युपगमे तादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धेराह। साध्येति। अस्मिन् कल्पे च तत्तद्गगनाद्यभावप्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावीयप्रतियोगि
तो न तादृशीप्रसिद्धेरित्याशयः। स हेतौ यत्किंचित्साध्यतावच्छेदकेऽसत्त्वेनाव्याप्तेः। सामान्य इति।
ताघटितत्रितयाभावसत्त्वे तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके घटदलद्वयनिवेशे प्रयोजनं तु पूर्वोक्तमेव।
असत्त्वे तावति व्याप्तिवारणाय चरमदलनिवेशः। उत्पत्तिकालावच्छिन्नेति। ऐक्यमिति। लाघवादित्यादि। तथा
हेतुसामानाधिकरण्यपरक्षणायामाह। उत्पत्तिकालावच्छिन्नेति निरुक्तविशिष्टोभयानधिकरणस्य धूमादिहेतुर
च वन्ह्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टं यस्य कस्यचिदित्यादि। आलोकादेः सामानाधिक
ण्यवर्तितादृशव्यक्तित्वेऽव्याप्तिरिति भावः। यस्य कस्यचिदित्यादिव्याप्तिवारणाय तथा सा
रण्येनेति। वन्हिमान् धूमादित्यत्र वन्हित्वेन रूपेण इत्युक्तरीत्या वन्हित्वेन रूपेण
र्ष्येकृतासिद्ध्यापत्तिर्न स्यात्। तदुक्तरीत्या साध्यकं न स्यात् इत्युक्तरीत्या वन्हित्वेन रूपेण सामानाधि
वमादाय तत्राव्याप्त्यभावेन तदुक्तरीत्या साध्यस्याप्रसिद्धेरिति भावः। एतेन सामानाधि
करण्येनेति व्यर्थं न स्यात् इति असंगतं वन्हित्वेन रूपेणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे वन्हित्वावच्छिन्नस्य
। इति वस्तुतस्तु साध्याभावे वन्हित्वावच्छिन्नत्वात् घटादिसाध्ये वन्हित्वावच्छिन्नलेन च
भावीयप्रतियोगितापाः वन्हित्वेन संभावितत्वात्तया तदाश्रयानधिकरणस्य वन्हित्व
ब्याहेतुमत्त्वक्षतत्वया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमादाय व्याप्तिः ... तत्सार्थक्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ.दी.ल.
३१

चं.

दिति दूषणं परास्तं। स्वरूपांतरेऽव्याप्तिवारकतया तस्य सार्थक्येऽपि वह्नित्वाभावे तद्भावमा
दायाव्याप्तिवारकतया तस्य सार्थक्यासंभवेन तत्संगतेः। अत्र द्वितीयकल्पे गगनादेः स्वरूप
संबंधेन वृत्तित्वे कालो घटवान् कालपरिमाणादिमत्त्वे तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिध्याऽव्याप्ति
रिति दूषणं स्फुटत्वान्नोक्तमिति ध्येयं। भेदः। वह्निर्घटो न सत्त्वः महानसीयवह्निर्नास्तीत्यनुमो
वरेदः। परंपरासंबंधेन स्वनिरूपकवायवदाश्रयत्वसंबंधेन तदुभय तदुभयवत्त्वाद्वह्नित्वं।
व तन्नेति। घटत्वस्य तृतीयार्थत्वेन सामानाधिकरण्यघटितावच्छेदकतात्वाभावादिति भावः।
तस्य तादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्यस्य। अवच्छेदकत्वेति। उभयत्वावच्छिन्नावच्छेदक
त्वेऽपर्याः। तद्धर्मावच्छि[illegible]न्नावच्छेदकत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्ननिष्ठप्रतियोगितासामाना
धिकरण्यघटितत्वादिति भावः। तृतीयायाः वैशिष्ट्यमर्थ इति। यथाश्रुताभिप्रायेण समा क
धत्ते। तत्प्रतियोगितेति। तृतीयोपादानस्वारस्येन घटत्वस्य तृतीयार्थत्वं मनसि निधाया
ह। वस्तुतस्त्विति। अयमपि वह्नित्वेन महानसीयवह्निघटान्यतराभावसमानाधिकरणव्याप्तिः।
नच तत्राप्यन्तरस्य विशेषणत्वे त एवावच्छेदकतापर्याप्तिरिति तिथ्यर्थं। तस्यावच्छेदक
कोटिप्रवेशे मानाभावादिति चेन्न। प्रतियोगितानवच्छेदकमितत्वस्यानतिरिक्तमरव
छेदक तदन्यत्वार्थकत्वात् वह्नित्वस्य प्रकृताभावप्रतियोगितातिप्रसक्तत्वात्।

दल
३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यूनवृत्तित्वस्य सत्वावच्छेदकत्वांशे तु नादरणीयं। घटत्वावच्छिन्नघटाभावस्य घटत्वे प्रमेयत्वसामान्या
भावाप्रतियोगितया घटाभावे प्रतियोगितापि तादृशावच्छेदकत्वस्य घटत्वेऽसंभवात्।
न्यूनतापरिहाराय आह। इदमिति। वक्ष्यमाणपदव्यावृत्तिमाह। तेनेति। वक्ष्यमाणस्यापि तदव
च्छिन्ना भावत्वस्य संबन्धस्यादेः सांगोबीजमाह। नचेत्यादि। समवायेनेति। अवच्छेदकत्वासिद्धि
वारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धानियंत्रितत्वादिति भावः। इत्थं व्याप्तिमुद्धरति। जात्याधिकर
णेति। अतिव्याप्तिमुद्धरति। मेयत्वेति। अत्रा अवच्छेदकलक्षणे। ननु संयोगी सत्त्वादित्या
दावति व्याप्तिवारणाय अवच्छेदकत्वलक्षणे अव्याप्यवृत्तित्वादिविशेषणेन संयोगस्य व्याप्यत्वस
द्भावे अव्याप्तिवारणाय व्याप्तिलक्षणेपि तन्निवेशः संभविसाहं काप्रिसाध्यतावच्छेदकत्वलक्ष
णे तदप्रवेशेनापि संयोगस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य मुपपादयति दीधितौ। नवतिच्चे
ति। अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकमिति। द्रव्यत्वसमवेतसत्ताव्यच्छिन्नाभावस्य समयवृत्तिता
वच्छिन्नाभावयोरसमनैयत्यादिति भावः। तयोः समनैयत्ये पि सत्त्वे तत्र द्रव्यत्वसमवे
तत्वयोरसमनैयत्यसंभिसाराये नाह। तथापीति। द्रव्यसमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छे
दकत्वेपि सप्रयः। अत्रपदार्थे विरोधवैयर्थ्यादाह। प्रव्याप्येति। एतत्कल्पे व्याप्य
वृत्तित्वस्यानिवेशे व्याप्यवृत्तिसभावे सत्वगतमत अभावे व्याप्यवृत्तित्वोक्तौ वृत्तिमत्व

योऽन नमाह। तथा चेति। तादृशाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकेऽसंयोगत्वविशिष्टसंबंधि
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव स्यात् तद्वसानवबोधमात्रेण अभावे व्याप्यवृत्तित्वोपादा
नं। ननु लक्षणे निवेशाद् इति भावः। सामान्यत एवेति। न तु सर्वथाव्याप्यवृत्तित्वं न निवेशनीय
मिति भावः। शेषं गुणत्वं विहाय गुणावृत्तित्वानुसरणादौ [illegible] तं। साध्यतेति। एकसंबंधाव
च्छिन्नत्वादि निवेशे लक्षणे सामान्यतोऽपि व्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्य व्यर्थत्वादिति ध्येयं। गगनत्वस्येति।
संयोगेन द्रव्याव्याप्यवृत्तित्वेन घटत्वसाधकस्य तथात्वादिति भावः। न तद्दर्थ इति। तदात्वाभाव
मानाधिकरणत्वस्य परामर्शः। तेन। साध्यतावच्छेदकसंबंधोपादानेन। दैशिकविशेषणत
येत्तस्य व्यावृत्तिमाह। न चेति। दैशिकविशेषणतयेति। तस्य वृत्तित्वे ऽभावे चान्वयः। इत्सा
दाविति। नाव्याप्तिरित्यत्रेऽन्वयः। आद्यस्य व्याप्तिलक्षणस्य दूषणमाचष्टे तावृषणपादप
लं। हेतुतेति। वर्तमानस्य। कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य। संयोगेन द्रव्याव्याप्यवृत्तित्वे
नःस्मात्वभावस्य सत्त्वाभावसामानाधिकरण्यादात्। विशेषणतयेति। व्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशा
यामिति। यद्यपि व्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य भ्रमत्वे व्याप्यवृत्तित्वाभाववत्ताज्ञानस्य
वौशेप्रमात्वसंभवेन। तथापि दैशिकसंबंधस्य निरवच्छिन्नविशेषणतया व्याप्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृत्तित्वभ्रमदशायामित्यर्थः ।। निरवच्छिन्नविशेषणतया कपिसंयोगाभाववान् वृक्ष इत्यादिज्ञानेद
शायामिति यावत् । समुच्चयाविरोधित्वायोक्तविशेषणतयाऽभाववत्ताज्ञानस्यैव विरोधित्वादि
ति भावः । व्याप्यवृत्तिसाध्यकाभिप्रायेणाह । व्यधिकरणेति । प्रतिबंधकस्यापि । प्रतिबंधकज्ञान
विषयस्यापि । हेत्वधिकरणमात्रेति । मात्रपदेन द्रव्यत्वादिनिरासः । मतांतरमाह । प्रथमल
क्षण इत्यादिना केचिदित्यंतेन । कार्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपेति । उत्पत्तिसंबंधावच्छिन्नकार्य
भावनैयत्यस्वरूपेत्यर्थः । तेन नानुगमः । अत एवासिद्धौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
मताज्ञानाभावस्येति वक्ष्यमाणमिति । प्रक्षालनाद्धीति न्यायेन प्रतियोगित्वोक्तभावस्यैवानौ
चित्यमपि स्वरसादाह । केचिदिति । तादृशावृत्तित्वस्य स्वरूपतोऽविरोधित्वादाह । विरोधि
तेचेति । ज्ञाननिष्ठेति । इदं च स्वरूपकथनं ज्ञाननिष्ठविरोधितापर्यं तद्धर्मस्यैवावच्छे
दकतया तादृशावृत्तित्वस्यानवच्छेदकत्वादाह । विषयतयेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
त्वाध्याभावे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्य भ्रमपान्नकवन्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
त्वाकवत्स्यभाववद्वृत्तिधूमवदित्यादिज्ञानस्यापि तिविरोधितया निरुक्तवृत्तित्व
स्यप्रकृतानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावादाह । अवच्छेदकतापर्याप्तीति । व

64

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३३ थावोक्तस्थले साध्यतावच्छेदकांतर्भावेनैवावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तत्वान्न दोष इति भावः। साध्याभा
ववदवृत्तित्वस्य तन्मात्रस्य असत्त्वात्। निरुक्तविरोधित्वाभावात्। स्वपदमेव। दीधितिकृ
तैव। इष्टापत्तेरप्रयोजकत्वात्। इष्टापत्तिस्तु घोषत्वात्। तथा चैतद्दूषणस्यापि दीधितिकृतस्ता
त्पर्यविषयतेति भावः। एतेनाग्रे एतद्दूषणस्यानुद्भावनादसंगतिः परिहृतेति ध्येयं। प्रकृ
तानुमितिविरोधित्वमिति। प्रकृते। प्रकृतलक्षणे। प्रकृतं वा अनुमितिविरोधित्वमि
त्यर्थः। सत्वे तन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यापि अनुमितिकारणीभूतज्ञानप्रतिबंधकत्वस
भूतात्तत्वज्ञानविषयत्वेनाव्याप्तेरिति। एवं चेति। प्रमात्मकज्ञानमादायाव्याप्तेरिति। प्र
मात्मकन्नेति। तेन अनुमितौ प्रकृतत्वाविवक्षणे न। घटाभाववद्वृत्तिमेयत्वमितिज्ञा
नस्य हृदसादिज्ञानत्वं। आदिना घटाभाववद्वृत्तिर्धूमहृदसादिज्ञानपरिग्रहः। असंभववह्
लिविषयत्वहेतौ घटाभाववद्वृत्तिमेयत्वमितिज्ञानमादाय धूमादिहेतौ घटाभाववह्
च्छिन्नमहृदसादिज्ञानमादायासंभव इति भावः। विशेषणांतरे[illegible]ति। सामान्यरूपावि
रोधकत्वमित्यर्थः। एवमपि असंभववारणाय साध्याभाववत्तीत्यस्यापादाने व्यासंभवा
दिति। तथा चानुमितौ प्रकृतत्वानिवेशाभाव इत्यर्थ इति भावः। हेतुत्वं तदाक्रांतं हेतुत्व

कृस्न
३२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रूपं भावार्थस्याविवक्षणात्। तेवमन्येपि। यद्वा साध्याभाववद्वृत्तित्वे हेतुत्वेन घटादिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञान
विरोधितया लाघवाद्धेतुत्वे निरुक्तहेतुतावच्छेदकत्वाभावस्यैवाभिप्रेतत्वमाहेतुत्वमिति यथाश्रु
तमेव। तथा तस्यापि निरुक्तवैयर्थ्यं दत्तस्यापि। तत्र। साध्याभाववद्वृत्तित्वोपरिशिष्टहेतुत्व
पे हेतुसत्त्वरूपे वा हेतुतावच्छेदके। आपत्त्यभावादिति। तत्र विरोधितावच्छेदके घटाभाववद्वृत्ति
त्वस्यापि भावादितिभावः। उक्तेति। तेन घटाभाववद्वृत्तीसाधारण्ये नोक्तस्य समर्थः। असं
भवस्याप्रसंगाभावादिति भावः। साध्याभाववती तस्यानुपादाने प्रसंगवादिसंशयः। प्रकृतव्याप्तिज्ञानं। अ
प्रतेरितिता। साध्याभाववती तस्यानुपादाने प्रसंगवादिसाशयः। प्रकृतव्याप्तिज्ञानं। अ
नुमितिविरोधित्वज्ञानं। न साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं। तन्मात्रवृत्तित्वज्ञानं। व्याप्त्य
भावान्वयाहित्वादितिरोषः। प्रतिबन्धकत्वादिन्यायेनापि न विरोधित्वमित्याह। वास्तीति।
व्याप्तिग्रहादिति। तथा च यस्मिन् सति यदभावस्तस्यैव तत्त्वोक्त्यायेन प्रतिबन्धकत्वम
प्रकृतेन तदभावस्याशयः। अनुमितिविरोधीति। विरुद्धानुमितिविरोधित्वविशिष्ट
साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं न व्याप्त्यभावावगाहितया प्रकृतज्ञानाविरोधीति भावः। स
कृतानिति। सद्धेतुनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यानुमितिविरोधित्वा
दिति। एवं द्वितीयादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रघटितं लक्षणद्वये। अनुमितिविरोधि
तोपधानरूपव्याप्तेः प्रकृतव्याप्तिपदार्थत्वे पूर्वदोषसत्त्वादाह। तच्चेति। साध्याभाववद्
स२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ.टि.स.
३४

मित.

स्यो कृत्यायानुमितिः। विरोधित्वाभावादतिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो तदभावेऽसंभव इत्यत आह तत्
पायेति। तन्यत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकेति। स्वहेतोर्व्यधिकरणधर्मप्रतियोगितावच्छेदकमादाय लक्षणस
मन्वयः। असन्दिग्धेनो साध्यतावच्छेदकरूपं तमादाय तन्निरासः। इत्याकारकेति। केवलान्वयिनि चाप्रमासिद्ध
स्य तानस्य प्रसिद्धिर्बोध्यानां नायं दोषः। नो नकारातिप्रसंगरूपदोषः। सर्वत्रात्रमेमानाभावेनाव्याप्तिरूपदो
षोऽस्त्येवेत्याशयेनायं भिसूकं। प्रत्येकपदव्यावर्तितानायाह्नमिवकमारचयति। ञ्जायमिति। तस्यापि व्य साप
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि। सजातीयत्वात्। समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसजाती
यत्वात्। समानासमानेयत्रकर्मधारयेऽसंगतिरत आह। समानं चेत्यादि। स्वत्वानन्गमो दोषः। स्व
त्वाननुगमप्रयुक्तदोषः। साध्याभाववत्ते त्वादृशप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेदकत्व इति साध्याभावेऽभावेना
संभवरूपो दोष इतिभावः। भेदकूटप्रवेशे गौरवादाह। वस्तुतस्त्विति। वन्ह्याकारेति। वन्हिसा
ध्यकाधिकरणेन ज्ञेयत्वाभिमत इति। द्रव्यत्वसाध्यकाभिप्रायेणासंभव इति। साध्यतावच्छेदकाव अ
च्छिन्नाभावत्वोक्तौ गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकेऽव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताका
भावोक्तौ च तार्णतार्णभिन्नपावकादिकमादाय वन्ह्यादिसाध्यकेऽव्याप्तिरित्याशयः। अभावमात्र
स्यैव संबंधांतरावच्छिन्नाभावमादायासंभवस्योपाहृत। दैशिकविशेषणतेति। तेन। यत्किं
चित्सनियोनेन। समवायावच्छिन्नाभावस्यापि योगोल कृत्यत्वाभावस्य च लक्षणाघटकत्वसायाहासं

कास
३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगेनेति। व्यापकतावच्छेदकेति। एवं च कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ व्याप्तिवारणाय साध्याभावेऽसा
ध्यवृत्तित्वमिति ध्येयं। अधिकरणेति। आत्मनीति शेषः। अधिकरणतायां सर्वे पविशेषणनिवेशे। गौरवा
दिति भावः। ज्ञानवानमहाकालत्वादित्यस्य विरुद्धतया व्यभिचारित्वसंपादनायाह। आत्ममहाकालेति।
सामान्यतो धूमसंयोगाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमसंयोगात्मकैकाभावस्याभावादाह। ते
धूमसंयोगस्येति। व्यापकेति। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकेत्यर्थः। तद्धूमसंयोगस्य गुणात्म
कतया गुणसामान्याभावाभावात्मकत्वमिति शंकायामाह। गुणसामान्याभावत्वेति। विशिष्टाभावे इति।
विशिष्टस्याभावेत्यर्थः। यत्किंचिदिति। तथा च वह्नित्वादिरूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नवैयधिकरण्यस्याप्रसिद्धिरिति भावः। तादृशाभावस्य। वाच्यत्वादिना घटाभावस्य। एतदर्थ
मेव। केवलान्वय्यप्रसिद्धिवारणार्थमेव। तामेवोपपादयति। अन्यथेति। तत्प्रतियोगिते। या
दृशप्रतियोगितेत्यर्थः। तदवच्छिन्नेति। तदवच्छिन्नो यस्तादृशप्रतियोगिताश्रय इत्यर्थः। ज्ञेयत्व
सावच्छिन्नघटप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेराह। इष्टं चेति। इत्यादेति। प्रतियोग्यंशेऽसा
दिनेत्यर्थः। तदभाववद्भेदाभावाधिकरणे तदभाववद्वृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आ
ह। अभावमात्रेति।। केचित्त्विति। एतन्मते उक्तस्थले तत्तदभाववत्त्वे तदभावात्मकत्वेऽपि भाव
रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेन लक्षणघटकतया नातिप्रसंगः। केवलान्वयिनिव्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या प्रतियोगि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वेन तमादाय लक्षणसत्त्वे। द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावि
शेष्यत्वस्य स्पंदे कालिकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्। कालत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभा
वस्य चेति विवक्षितसाध्याभावत्वादाह। अन्यतराभाव इति। गोत्वाभावादेरपीति। पक्षविशेष्यत्वाभा
वादेरपीति। लक्षणाघटकतया प्रतियोगिसमानाधिकरण्योपादानं न फलं। तथापि प्रसिद्धिदार्ढ्याय प४
तदुपपादितं। अत एवोदासीनाभावमुक्त्वा लक्षणघटकाभावमाह। द्रव्यत्वाभावादेरपीति। विशिष्टा
भावे पृथक् स्वप्रतियोगीति। विशिष्टाभावात्मकस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगी सर्वः।
निरुक्तेति। भावरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरण्येत्यादि। कपिसंयोगाभावाभाव एवेति। अभावाभा
वाधिकरणकत्वादिति भावः। कपिसंयोगाभावाभेदाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वरूपतया ना
तिव्याप्तिरित्याह। आद्याभावस्येति। अत एव व्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितत्वा
देव। अव्याप्तेरिति। तादृशाभावाप्रसिद्धेरित्यादि। व्यापकताघटकसंबंधेनाभावविवक्षणे व्याप
कतया प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे न कपिसंयोगाभावादेर्लक्षणाघटकतया व्याप्यवृत्तित्वादिवि
शेषणवैयर्थ्यापत्तिरिति स्वरसः … केचित्त्विति। निर्वह्निवृत्त्यभावस्येति। निर्वह्निवृत्तित्वाभाव
नात्वेत्यर्थः। साध्याभावस्येति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारण्येत्यादि। अभावादीति। गग
नत्वत्वावच्छिन्नगगनवृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावस्येव तत्र … दिति भावः। गगनत्वस्य संयोगा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लिंगत्वं त्वेत्याह। पूर्वक्षणेति। एतादृशाभावं। हृदयवृत्तित्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावो दोषः। अतिव्याप्तिरूपः। किंचक्षणे चेति। तदवच्छेदकक्षणे चाप्रसिद्ध्यापत्तेन तत्प्रकारकविशेषणतानोचित्यात् भवत्पुरुषं एतः। समवायेन साध्यतापत्तिरिति। द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। दुष्कालाभावं। जातिसामान्याभावं। एवं विशिष्टसत्ताया द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वे प्रतीतिः। प्रमावैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वाच्च गाहिनी प्रतीतिरप्याधत्ते तदनवगाहिनी वा। आधेयत्वमाह। गुणेति। अभावादिति। सत्तात्वस्यैवागुणवृत्तित्वावच्छेदकत्वादिति भावः। अंते आह। तादृशेति। प्रसक्तस्य तत्प्रामाण्यस्य। व्यापकत्वेऽपीति। इदं च व्यापकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशाभिप्रायेण। एतेन कालिकसंबन्धावच्छिन्नकालत्वाभावाभावस्य कालत्वानधिकरणदेशावच्छेदेन महाकालवृत्तितया कालत्वाभावस्य महाकालत्वेदाभावव्यापकत्वमिति परास्तं। संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्तितामतेऽप्याह। रूपयानीति। व्याप्यवृत्तेरितीति। यद्यपि सामान्यतो व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे संयोगेन हेतुतायां तादृशाभावीयके तत्तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिः। यत्किंचिद्वृत्तित्वघटिततन्निवेशे संयोगाद्यभावस्यापि तथात्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यं। तथापि यत्किंचिद्धेतुताश्रि... वृत्तित्वघटितव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याभावस्य व्यापकत्वेऽपि लक्षणे न दोषः। तद्वृत्ति... स्य वृत्तित्वघटितव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याभावस्य व्यापकत्वात्‌ ... हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रकृतिसंयोगाभावस्य व्यापकत्वात्। हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावविशेषणत्वेनैव स्वरूपसंबन्धेनान्यत्वाभाववारणासंभवे हेतुतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावविशेषणत्वेनैव स्वरूपसंबन्धे...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छेदकसंबंधावच्छिन्ना या प्रतियोगिता सेतादृशाविवक्षणमफलमत आह। संयोगेनेति। धूमाभा
वव्यापकतयेति। न च स्वरूपसंबंधेन वन्ह्यभावस्य तथात्वेऽपि समनैयत्येन व्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावासत्त्वात् न धूमाभावसजातीयत्वमिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। समनैयत्येऽपि
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वमिति सांप्र
दायिकमतावलंबनेनेति व्याप्तिसंगतेः। हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यं फलमाह। संयोगा
वच्छिन्नेति। व्यभिचारित्वसंपादनायाह विषयत्वेति। प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वेशं विनापि सन्मते
व्यापकत्वस्य स्वसवधानतया व्याप्यवृत्तेरित्यादिविशेषणवैयर्थ्यमिति स्वरसाद्दाह। केचित्विति। अत एव। तावे
ष्टादिविशेषणादेव। प्रतियोगितावच्छेदकीकृत्य। प्रतियोगितावच्छेदककोटौ निवेश्य। तेन प्रतियोगिताव
च्छेदकतावच्छेदकस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तिः। समनियताभावे न्यूनत्वे कथं च तन्नाशि प्र
छेदकतावच्छेदकस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तिः। ... घटत्वादि निष्ठुसम
सिध्यसंभवादाह। व्यतिरेकीति। अयं घटः एतत्घटत्वान्यतरत्वात् इत्यादौ घटत्वादि निष्ठसम
वायादिसंबंधावच्छिन्नकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितयोः स्वरूपसंबंधासिद्धयोरैक्येन त
दयच्छेदकमात्रस्यैव तदवच्छेदककालिकसंबंधेन हेतुव्यापकत्वादिति व्याप्तिरिति स्वरसाद्दाह। के
चित्तिति। संकलितं। मिश्रीतं। तथा च वत्तिमहत्त्वितस्य व्याख्यानं प्रयोजनं चाहेति फलितं। ज्ञो
हादौ वर्तमानस्येत्यादिग्रंथेन वृत्तिमहत्त्वितस्य व्याख्यानं दर्शितमिति न तद्वैयर्थ्यमिति भावः। दी
च्छिन्नेन व्यतिरिक्तस्य नासंभवइत्यर्थवादिनं निराकरोति। अत्रेति। कपिसंयोगाभावस्य के

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वलाच्छिन्नत्वाद्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तद्वृत्तित्वाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्ति तथा कपिसंयोगसाध्यकेऽव्या
प्त्यभावाद्वृत्तेः। कपिसंयोगाभाववत्त्वादिति। साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति। एवं च साध्यव्यापकत्वमपि ते
नैव संबंधेन बोध्यं। तेन वह्निमान् पर्वततरूपादित्यत्र कालिकसंबंधेन वह्निव्यापकतावच्छेदकं घट
त्वादि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव समवेततया भावस्य घटसंयुक्तादिवृत्तित्वरूपनिष्ठस्य हेता
वत्त्वेपि न क्षतिः। साध्यव्यापकताघटकसंबंधेन चेति वाकारोऽनास्थायी। तेन पूर्वोक्तत्वपदं वाभिमतः।
संयोगो न हेतुः सेव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशावृत्तित्साभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वैवं न्यायसमवाय भेसंयुक्त
भावेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशाभावस्यातथात्वादिसाहाय्येनाह। पर्वततरूपादिसत्वेत्यर्थः। स
इति फलितार्थः। अविवक्षणादिति। यद्यपि व्याप्यदलेपि तत्त्वे[illegible]पादानेऽतिव्याप्तिरेव न कृत्स्नाभावमा
दायाव्याप्तिः तथापि तत्र तत्तत्पदस्य च एवाव्याप्तिरुक्ता। आलोकावत्साभावप्रतियोगितायाःस्वि
त्वेतरनिष्ठायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वेतया व्याप्यत्वान्न तत्तत्पदानुपादानेपि न तमादायाव्याप्तिरत आ
ह। आलोकावृत्तित्वात्त्वेचेति। ननु प्रथमदले तदुपादानेपि तत्तदन्तर्गतव्याप्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वनियतत्वेति। आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव्यापकत्व
सत्त्वेनाव्याप्तिरस्त्येवेत अत आह। तथा चेत्यादि। तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्त्वस्सा
ध्याभावत्वेनोपादाने व्याप्यदले नैव कारणं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्योपादाने
च व्यापकदले नैव कारणमिति भावः। द्वितीयदले तत्तत्पदव्यावर्त्यमाह। धूमवानित्यादि। तत्त्वाद
तीति। तथा च समप्रतियोगिकव्यापकं मत्साध्याभाववद्वृत्तित्वसंबंधं तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यापकतप्रतियोगितावच्छेदकः पार्थतोऽन्तरापकदसंव्याप्तिरिति भावः। घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावस्य गगनवृत्तित्वेन
घटाभावयोरैक्येन घटसाधारणप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेऽसंभवान्नयं प्रति
योगितेत्यादि। जगद्वृत्तिपदस्थाने घटाभावत्वप्रसिद्धेरसत्त्वादाह। तादृशेति। अत एव। गुरोरनवच्छेद
कत्वादेव। तादात्म्यत्वस्येति। तादात्म्यं च तादात्म्यस्वरूपमेव घटादितादात्म्यमपि घटादिस्वरूपमेव तु
तद्वृत्तिरसाधारणधर्मः। एवं विषयतात्वमपि विषयतास्वरूपं विषयत्वमपि स्वरूपसंबन्धविशे
षो न प्रतिरिक्तमिति भावः। अत्र तादात्म्यादेर्घटादिस्वरूपत्वे द्वितीयदलं समानाधिकरणपदेऽन्यती
यकल्पे वृत्तित्ववृत्तिपदे दत्ते तादृशाभावोऽप्रसिद्धः। घटत्वस्यापि प्रतियोगितासमानाधिकर
णतया घटस्यैव तादात्म्यादिवृत्तित्वे स्वरूपत्वेन घटत्वस्य वृत्तित्वनियामकतया च तत्त्वसाध्याभावव
द्वृत्तित्वेऽव्यावृत्तिः स्वरूपसमानाधिकरणवृत्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितया घटत्वेन ता
दृशावृत्तित्वाभावस्य लक्षणाघटकत्वात्। यदि च विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां तादृशावृत्तित्वपत
यातादात्म्याभावो लक्षणघटक इत्युच्यते तथापि तद्दले स्वसमानाधिकरणधर्मे तत्र धर्म इति
वास्तु अन्येपि सति तद्वति धर्मे तत्र धर्म इत्येवास्तु। धर्मत्वं च पर्याप्तिमत्त्वे विरुद्धघटत्वपटत्वयो
र्व्याप्यवृत्तितया धर्मत्वाभावेन तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वतदतिरिक्तधर्मो न वाऽप्रतियोगि
ताकत्वा। विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां तादृशतादात्म्याभावस्य सुलभत्वात्। न च विरुद्धयोरपि स्वस्वा
धिकरणे वृत्तिमत्त्वे नाधिकरणस्यानिवेशादिति वाच्यं। तथापि सिद्धान्तसिद्धस्य गुरोरनवच्छेदकत्वस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सामानाधिकरण्यस्य स्वरसादाह। आकृतिरिति। एतत्कृत्स्नेऽपीति मध्यस्थितिपदस्य सार्थक्याभिप्रायेणाह वस्तु-
त इति। तादृशावृत्तित्वं तत्तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य तदतिरिक्तत्वेऽपि स्वत्वं स्वत्वमेव घटादिसाधारण-
तिप्रसंगवारकत्वं स्पष्टमेव। घटादिस्त्वं त्वन्यत्वाद्यभाववद्वृत्तित्वासौ आदिसमनियतलघुजलवृत्ति-
त्वसावच्छिन्नाभावस्य संसर्गतापत्त्या साध्याभाववत्त्वोपलक्षणतया भिन्नेऽसोऽनवस्तुगमसाध्याभावा-
धिकरणस्य प्रविष्टतया महानसवृत्तित्वादेर्नातिरिक्तत्वसिद्धिरत आह। स्वाश्रयपदेति। वृत्ति-
मद्वृत्तिपदमिति। नन्वेवमपि सामानाधिकरण्ये स्वे सर्वैव प्रवर्तमेव वृत्तित्वरूपेण घटादावव्याप्तिरेव
केवलान्वयिनि लक्षणागमनादिति चेन्न। तादात्म्येन विषयपिलक्षणाच हेतुतावच्छेदकसाध्यघटादे-
रपि वृत्तित्वे [illegible] सामान्यरूपेण विशेषाभावानुपगमेन वृत्तित्वेन घटाद्यभावस्या-
दायलक्षणागमनेन घटत्वघटाभावघटावच्छिन्नाभावसंग्रहाय सामानाधिकरण्ये स-
त्वसार्थक्यात् सामान्यरूपेण विशेषाभावोपगमेऽपि व्यक्तिमात्रनिरूपितव्याप्यत्वादौ वृत्तित्वेन प-
र्वतवह्निस्तावद्वृत्तिवमादाया। व्याप्तिवारणाय तद्वृत्तित्वसामान्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्य वि- स्व
शिष्टाभावे प्रथमविशेषणस्य तथात्वेऽनन्तत्वापि विघटनेन न त्वया तादृशाभावसंग्रहाय तस्या-
वश्यकत्वात्। प्रतियोगितावच्छेदकादीति। आदिना साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वपरिग्र-
हः। तद्वृत्तित्वस्य। आलोकाद्यवच्छेदाभाववद्वृत्तित्वस्य। नाव्याप्तिरिति। वस्तुगत्या च यं सामान्यो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ.टि.स.
३८

घ ३

वृत्तित्वादेरपि अत्यन्ताभावरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वघटितान्योन्याभावविषयकप्रतीतिसत्त्वेनान्योन्यावृत्तित्वावच्छि
न्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति भावः । वृत्तित्वेन घटाभावेति । इदं च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्षे यथाश्रुता
तिरिक्तत्वाभिप्रायेण । वस्तुतोऽनतिरिक्तपक्षे वृत्तित्वेन घटाभावो बोध्यः । पूर्वोक्तरीत्या । यत्समानाधिकरणा
नामिति द्वितीयलक्षणरीत्या साध्यसामान्यीयप्रमेयसामान्याभावादिकमादायाव्याप्तिरस्त्येवेत्यत आह । न
वर्त्ततीति । घटादिवत्त्वोरित्यस्य त्वस्यापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तिमद्धर्मित्वप्रदर्शनसंभवतीत्यस्वरसा
दाह । केचित्त्विति । आद्यदलानुपादानेऽव्याप्तिर्द्वितीयदलानुपादाने चासंभवादित्युक्तिपदमुभय
परतया व्याचष्टे । उक्तिरिति । अत्र तिरसाध्यकइति । इदं च संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं व्यापकता
घटकमित्यभिप्रायेण । यदि च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनैव तद्व्यापकताघटकं साध्यवत्तोऽप्रसिद्ध्या
व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या नावकलितं साध्ये केवलान्वयिनि व्याप्तिरत आह । अत्र त्विति हेतुकेति । तेनान्यत्र साध्यके साध्य
व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या तिव्याप्तेरसंभवदुक्तिकत्वमेवेति संकोचनिरस्ता । लाघवादाह । साध्यहेत्वादिति । अ
कारद्यो मदिरो षणविकल्पार्थ इति ध्येयं । तादृशेति । साध्यताहेतुतावच्छेदकसंबन्धघटितमित्य
र्थः ॥ प्रतिज्ञानुमाने संयुक्तसत्तावच्छिन्नसंयुक्तत्वाभाववत्साध्याभावसमुदायाधिकरणनिरूपि
संयुक्तत्वसत्ताभ्यां समनियतप्रतियोगितावत्त्वादाह । प्रमेयमिति । पूर्ववत् । हेतुतावच्छेदकसंबन्ध
मतेऽर्थव्यसंगच्छत इति । अन्यथा निर्धूमे वृत्तित्वसत्तावच्छिन्नाभावस्यादिमादाय तद्गोलत्वेनाति

दल
३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्यसंभवादिति भावः। प्रथमलक्षणे वा समुदायपदव्यावृत्तिदानात् पूर्वमेव। तद्व्यापकप्रतियोगिताकेति।
अत्र तदा केवलसाध्याभाववत्समुदायाधिकरणवृत्तित्वस्य परामर्शेन नु प्रतियोगिताव्यापकत्वोपनि-
वेशस्य तथा सति समुदायस्य व्यावृत्त्यंनिवेशालाघवेनाग्रिमग्रन्थासंगतेः। यत्तु वृत्तित्वस्य तद्व्यापकत्वानि-
वेशेन समुदायस्यापेक्षयैवात्र निवेश इति तदसत्। व्यापकत्वस्य व्याप्यताव्यापकतावच्छेदकता-
र्शतया वृत्तिसांतस्य द्वयानिवेशस्यावश्यकत्वात्। विस्तरस्तु अस्मत्कृतव्याप्तिवादानन्दीप्रकाशेनुसन्धे-
यः। उक्तप्रायत्वं विवृणोति। वह्निमानित्यादिना। अत एव। व्याप्यदले समुदायपदादाने फलं द-
स्वनिष्ठप्रयोजनत्वादेव। तर्हि पूर्वस्य व्यापकेति कथमुक्तमत आह। व्याप्यदिशीति। इदमभिप्राय-
णदर्शितम्। एवं तदाधितावच्छेदकधर्मानधिकरणत्वेपि सत्त्वाभावव्याप्यवृत्तितानिरूपका
नधिकरणत्वेपि सत्त्वमिति ध्येयम्। यथाश्रुतार्थसंगतावपि तथा माह। वस्तुतस्त्विति। रूपसामान्या-
भाववान् पृथिवीत्यादिसाध्ये रूपत्वमाणो यः स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ता-
हेतुविरोधित्वं रूपसामान्याभाववत् पृथिवीवृत्त्यभावस्य पृथिवीत्वादावस-
येनाव्याप्तेराह। तदधिकरणेति। साध्याभाववत्त्वेनाभिमते अधिकरणे इत्यर्थः। स-
न्तत्वर्थो विशेष्यकत्वं साध्यवत्तान्येति। उक्तस्थले च पृथिव्यां रूपसामान्याभा-
वाभाववत्त्वाद्रूपसामान्याभाववत्त्वाग्रहोदयेन पृथिवी न तदधिकरणं किन्तु जलादि। किमेव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्वृत्तित्वाभावस्य घटितत्वे सत्या व्याप्तिः। साध्याभाववत्ताग्रहेऽपि संबंधांतरेण साध्यवत्ताग्रहे तेन
सामान्यतः साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वं अप्रसिद्धमत आह। साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति। साध्या
भाववत्ताग्रहेऽपि प्रमेयत्वादिना साध्यवत्ताग्रहदर्शनादाह। स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति।
साध्याभाववत्ताग्रहेऽपि प्रमेयत्वादिना साध्यवत्ताग्रहदर्शनादाह। प्राचीनैर्न्यायमतयोः कालादिरुपाधि
त्वानंगीकारेण वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाद्यधिकरणस्य कालिकसंबंधेन वह्न्यभाववत्त्वेनाधि
करणत्वासंभवादाह। द्रव्यगुणादिसाधारणेति। दैशिकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणत्वोक्तौ दू
षणमाह। कालिकेति। आकाशाभाववस्याभावे साध्ये तदभावस्याकाशाभावस्य केवलान्वयि
त्वात्तदधिकरणाप्रसिद्धिः साध्याभावस्याधिकरणधर्मितावच्छिन्नाभावस्य व्याप्तिमहत्त्वादाश्र
यात्तत्र तदभावादाह। व्याप्यवृत्तित्वं तत्र निरूपकत्वे। निरोधकमिति। अधिकरणादौ
अनवच्छिन्नव्याप्यवृत्तित्वं तन्निरूपकत्वस्याधिकरणे अभावे विवादवदाह। सामान्यत एवाह। अधि
करणत्वे अभावाभावस्याप्रसिद्धत्वादाह। संप्रदायमतमिति। तेनेति। गगनस्याप्यवृत्ति
वृत्तिकत्वं तत्स्वरूपव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः। स्वसमानाधिकरणेत्यादि। व्याप्यवृत्तित्वाभावे प्राप्ये
णाह। वस्तुतस्त्विति। संयोगेन वह्न्यादिसाध्यके संयोगसंबंधावच्छिन्नतत्तद्विपक्षत्वादीति
स्वावच्छिन्नप्रतियोगितकत्वपक्षाधिकरणत्वं गुणादावेव प्रसिद्धमत आह। प्राग्वदिति।
तथापदमुक्तमिति। नन्वत्र पर्याप्तत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं। अन्यथा

सम
३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धूमवान् वह्नेरित्यत्र जन्यसत्तावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतया। तिप्रसंगात्। तथा च वह्निमान् धूमे
न्यथवान् धूमादि सत्त्वात् व्याप्तिः। ताद्दशपर्याप्तिसंबंधेनात्मत्वस्य प्रतियोगिताया पर्याप्त्यादि
चेन्न। सोऽपि धूमत्वेनाभयत्वस्यात्मत्वादि आपत्तेः रूपस्य पर्याप्तिसंबंधेन वसाध्यताव
छेदकसंबंधाप्रसिद्धेः। इति। अतिव्याप्तिकस्यैकाधिकरणप्रवेशेनेत्यादि। यद्यपि घटत्वाभाव
सादिना साध्यतायां पक्षादिहेतौ अभावविशिष्टप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविवक्षणा
प्रयोजनं संभवति। पृथिवी साध्यत्वादि रूपभेदे ननाना घटत्वाद्यभावघटित्वाभाव
आनादि घटितत्वमुपाधिकरणाप्रसिद्धं तथापि साधनसामानाधिकरण्यविशेषणेन तत्संभ
पदस्य तद्रूपेत्येतादृशायेन। साध्याभावस्येति वाच्यं। तत्प्रतियोगिताव्यापकत्वेन वा
वन्हित्वावच्छिन्नेति अभावविशेषणं। अभाववत्त्वमेयत्वादिघटितत्वसाध्याभावप्रति
योगितायाः अपि अभावत्वरूपयत्किंचिदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन साध्यप्रतियोगितावच्छि
छेदकस्य समनैयत्येनोक्तरीत्या व्यावर्तकेन मन्यमपत आह। यदभावीयेति। यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नाभावीयेति
नाभावीयेत्यर्थः। अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता च न घटत्वाद्यभावस्यावच्छिन्नाभावघटि
तेः। घटत्वेन तदभावस्यावच्छिन्ने न घटाभावो घटितत्वतया वक्तव्यत्वादिसमनैयत्य
दिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि घटत्वेनैव समनैयत्यतया तत्त्वेन नवाक्तित्वादि प्रतियोगितायाः
तत्राह। यत्किंचिदिति। तेनेति। यथाश्रुते तत्र घटितपर्यवसितायाः प्रतियोगिताया

78

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सा. ति. स.
५

नुगतत्व । निःसामान्यसमनैयत्येनासे म्नहस्यादि इति भावः । न प्रमेयत्वेन चेति । घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताया: प्रमेयत्वभिन्नेनाव्यत्वादपिसत्त्वादि इति भावः । ननु पृथिवीसमवेतत्वात् मेयत्वादिसत्त्वादि व्या-
प्तिः । गुणेरनवच्छेदकतया पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोग्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावप्रति-
ध्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितावत्त्वाभावेन यद्धि धर्म-
णप्धर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्येव लक्षणघटकत्वात् इत्याह । पृथिवीति । प्रतियोगितेति । पृथिवीस-
मवेताभाव समवेताभावयोः समनैयत्यादिति भावः । तयोः समनैयत्ये पृथिवीसमवेतत्वस्य सम-
वेतत्वासमनैयत्येनावच्छेदकत्वमेवेत्यपि नास्तु चितं । पृथिवीसमवेतमिति धीति । अन्यथा त-
घकिसेनानिवेशः । तेन लाघवात् समवेतमिति धीविशेष्यत्वमेवावच्छेदकमिति संक्रान्त हाः ।
लाघवादाह । पृथिव्यवच्छिन्नेति । समवेतत्वसंबन्धेनेत्यादि । स्वावच्छेदकसमानवृत्तित्वेति । तत्त्वंचु-
व्याप्तस्य वृत्तित्वाव्याप्तस्य वृत्तित्वसामान्यतररूपेण स्वावच्छेदकवृत्तित्ववृत्तित्वम् । एवं च वाच्यत्व-
वतोऽन्यमवान् प्रमेयत्वादिसाध्यघटत्वपटत्वोभयत्वादिरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादा-
यलक्षणासमन्वय इति ध्येयं । व्याप्यतरवच्छेदकत्वान्ददगमे अनवच्छेदकसमनैयत्यस्य सत्त्वादी-
सत्त्वस्यादाह केचित्विति । प्रतियोगितापादिशेषपर्याप्तत्वे पृथिव्यन्यत्वविशेषदलो
घकावस्थाप्यासंज्ञाह इति विशेष्यसाध्यकस्थलेऽभावात् । विशिष्यतभाग्य । विशिष्यपर्यन्तेवे-
ति । लक्षणासमन्वय इति पाठः । समन्वयइत्यनंतरं भिन्नत्वेति केचित् । तिरोणः । स्पन्ने

कृ
५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साध्यक्षणे न प्रत्यक्षः। नाद्रव्यत्वेन प्रमेयत्वादिसाध्यके ऽप्रसिद्धिश्चास्वरसः। अव्याप्यवृत्तित्वेपीति। नवीनमतइत्या
दि। अत्र च पावकतादिसादिनायद्यपि चिदेकाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणमधिकरणान्त
नविवक्षितमित्याशयेनाह। तथा चेत्यादि। तत्र द्रूपस्य जलादिपरमाणुवृत्तित्वे तद्रूपस्य वृत्तोरिति
तेन पृथिवीपदव्यावृत्तिमुल्लासयन्नव्याप्यव्याप्तिमाह। पृथिवीसमवेतेति। समवेतत्वमात्रोक्ति।
समवेताभावपृथिवीसमवेताभावयोः समनैयत्यादिति भावः। पृथिवीवृत्तित्वेति। समवेतप
संबन्धेनेत्यादि। सत्तान्येति चेति। सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यनसमवेतत्वाव
च्छिन्नाभावसमनियतत्वाद्गुणादौ व्यभिचारादिति नाप्रसिद्धिरिति भावः। पृथिवीपदस्याव्या
निगमनाविरहेणान्ततत्त्वत्पृथिवीपरत्वे गौरवादाह। पृथिवीत्वेति पदं चेति। एवं च यदि पृ
तो सत्तान्यपृथिवीवृत्तित्वं चेत्येव पाठः। पूर्वोक्तरीत्येति। घटवायुरूपादिद्वयादिकमादायेत्यर्थः।
यथाश्रुते पृथिवीमात्रसमवेतसाध्याभावकूटस्याप्रसिद्धत्वात् अधिकरणवृत्तित्वे तत्त्वानिव्याप्त्यनि
रासेन पायवृत्तित्वादिसाध्याभावकूटानि तदधिकरणत्वे वाच्यं न्यूनस्थले च संभवादेकाधिक
रण्यानामित्यादिनोक्तिनिरासइति। तथा च यावतामित्यत्र नोपयोगः कृपैव सम्भवदेकाधिकरण
कूटविवक्षितमिति भावः। पृथिवीमात्रसमवेत वायुमात्रसमवेत समवेतसाध्याभाव
कूटयोरधिकरणाप्रसिद्ध्यात् व्याप्तिनिरासस्तथा चेतद्रीत्योक्ताव्याप्तिरपि दुर्वारेत्या
येनाह। तथा चेत्यादि। तथा च परस्परैकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावकूटाधिकरणाविनाधि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सा.सि.ल.
५१ सा कृ

तमिश्रं ...व। प्रतीतेर्न... वेतामित्यादि नोक्तत्वात्। अथ्यात्वे वस्तुतः इत्यादिना पुनरुक्त्यापादनेपूर्वपदवि
रोधः। किंच यथाश्रुते कालाधिकरणत्वमविवक्षणीयं व्याप्यत्वाश्रयतां व्याप्तौ रसंगतिः। परस्परं कोधिकर
णपविवक्षणेति व्याप्ते वस्तुतः इत्यादिना दूष्याप्युक्तत्वमप्रस्ववायांगतिरित्यतां शंकामाः नावकाशं इति
दिक्। एकत्वादिति। प्रतियोगितावच्छेदकैक्यात् तदुतिभावः। ननु साधनसमानाधिकरणतिमसाध्या
भाववैशिष्ट्यविशेषितेस्य व्यापकत्वेस्य पूर्वोक्तं कस्मादुक्तं तत्राविसामान्याभावस्य द्रव्यत्वत्र कारकप्रमा
विशेषणत्वं सामानाधिकरण्यादत आह। इत्यं चेति। भावेदिहमिति। तत्त्वासमवेतत्वे जो समर्थेता
घभावानां प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वेनाकृताधिकरणसामान्यादोहेतोरसत्त्वात् तदसत्त्वात्
त्वादितिभावः। विशिष्टस्यानातिरिक्तत्वमते पोह। कृष्णान्यत्वेति। उभयत्र। साध्ये हेतौ च। आ
दिपदार्थ इति। तथा च तत्र तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य भूतमूर्तत्वविवक्षणे च सत्वे
न तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वात् तत्राति व्याप्तिदुर्वारैवेतिभावः। ननु यावदंतर्गतद्रव्यवृत्तित्वा
घभावस्य हेतावसत्त्वादित्यायुक्तसंगतिः। न च तस्य साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकृत्ता
धिकरणवृत्तित्वे व्याप्यप्रतियोगिताकत्वाभावावृत्ता यावदंतर्गतत्वमितिवाच्यं। आत्मनो कालत
भावेसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकृताधिकरणवृत्तित्वाभावेत्वाभावेन तमादायातिव्या
प्यापत्त्यभावेन वृत्तित्वाभावेत द्विशेषणानुपादानादितिचेन्न। भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावत्वा
व्यापकस्य सर्ववृत्त्यत्वादिसद्भावेद्रव्यवृत्तिताघभावमादायाव्याप्तौ तद्विशेषणस्यावश्यकत्व कृष्ण

× एवंव्याप्यप्रतियोगिताक ३
५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८१

यातिव्याप्तिसंगतेः। एतेन साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिता
व्यापकत्वं न देयमेव। पृथिवीत्वव्यत्प्रकारकप्रमाविषयत्वादिसाध्यको यावदन्तर्गतपृथिवीभिन्नवृत्तिताभा
वेमादाय नातिप्रसंगात्। अस्मिन् कल्पे आलोकाभाववत्सभावसाध्यायां व्याप्त्यभावेन प्रतियोगिता
यां तादृशावच्छिन्नत्वलक्ष्ये व्याप्यत्वस्यानिवेशादिसपिण्डीरत्वं द्रुतदिक्। अधिकमस्मत्कृतमणावतदीमत्र
शोनुसंधेयं। यावत्त्वस्य ग्राह्यतः साध्याभावस्यैव विशेषणसार्थक्यफलकमिति। उक्तातिव्याप्तिवारण
रूपफलानुरोधादिसर्गः। नन्वेवं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगितानन्त्यात् तादृशप्रतियोगिता
तादृशत्व कत्वस्य घटे न साधनसमानाधिकरणस्याव्याप्यभावस्याप्रसिद्धा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाश्रयत्वा
भावेनासंभव इत्यत आह। नचेति। स्वाश्रयकारकत्वसंबंधेन। स्वाश्रयाभाववत्त्वसंबंधेन। स्ववृत्तिसंबन्धेन सत आ
एवमग्रेपि। न च स्वाभावभेदेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नानात्वेन [illegible] तिर्यासिरेतदेव सत आ
ह। भूतत्वेति। तेषामाद्। प्रतियोगितावच्छेदकेन वा। स्वाश्रयाभाववत्त्वस्य संबंधेनाभावाद
ह। साध्यनसमानेति। केचित्तु। यावत्त्वं साध्याभावविशेषणमेव। यादृशसाध्याभाववत्त्वं माधि
करणं साधनाधिकरणं तादृशस्तोमवद्भूतित्वाभावो लक्षणवाच्यार्थः। उक्तरूपत्वे च भूतत्वाधि
करणं साधनाधिकरणं तादृशस्तोमवद्भूतित्वाभावो लक्षणवाच्यार्थः। किंतु प्रमेयत्वभूतत्वादिघटिते
तत्स्तोमघटितसाध्याभावस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं। किंतु प्रमेयत्वभूतत्वादिघटिते तादृशं तदेति।
स्यैव तादृशस्तोमवद्भूतित्वे। पुनरस्य हेतावव्याप्तिः सिति कुचिद्दस्यावेतारणं वदन्ति।
तन्मते कृतकृत्यमाह। इत्यन्येति। एवं विवक्षणे नातिप्रसंगावारणे चेमयः। संगच्छत इति।

अन्यथा तन्मते पृथिवीद्रव्यत्वेत्यत्रकारकप्रमाविषयत्वाद्द्रव्यत्वादौ जलत्वसभावे नेत्यात्वसभावनस्त्वोमाधि
करणं न किमपि साधनाधिकरणं किंतु प्रत्येकाभावघटितत्वोमाधिकरणं प्रत्येकमेव जलत्वादियुक्तत्वेत्वा
भावस्य हेतावसत्वादेवानतिप्रसंगो तद्विलक्षणं असंगतं स्यात् तदुत्तभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वरूपेण प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणेपि नोक्तातिव्या
प्तिवारणसंभव इत्यत आह। इत्थं च साध्याभाववत्त्वरूपेणेति। व्यभिचारिणी त्वमानाधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावसंग्रहाय यद्धलं। साध्यवन्नीति। साध्यतावच्छेदकाधिकरणवन्नीत्यर्थः। तेनाकारान्ते
साध्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रदर्शनेन साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणमीभूतेति जिहा
(य) साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतेति कथनप्रयोजनमपि दर्शितं। धर्मेति। स्वसमानाधि
करणधर्म इत्यर्थः। वृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगाभावे गुणाद्यवच्छेदेन तत्सत्वे न प्रति
योगिनैयाधिकरण्यसंभवात्। अव्याप्यवृत्तित्वेति। किंचिदिति। स्वपदार्थ इदं। भूत्वा वृत्ति
रिति। अग्रे साध्याभावाधिकरणत्वे निरवच्छिन्नत्वं विवक्षणेन संयोगस्य कृतं तत् तस्यानि
रवच्छिन्नतदधिकरणत्वाप्रसिद्धेरिति भावः। स्वसमानाधिकरणे त्वादिरूप व्याप्यवृत्ति
त्वविशेषणवत्वाच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशो बीजमाह। संयोगाभावस्येति। हेत्वधिकरणे अनव
च्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशप्रयोजनमाह। द्रव्य इति। नातिव्याप्तिरिति। व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दी.या.३

संयोगाभाववच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वादिति व्याप्तिः स्यादिति भावः । अन्यथा त्विति । हेत्वधिकरणे
अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानिवेशे संयोगी द्रव्यत्वादिति संयोगेन हेतुतायां संयोगसामान्याभावस्याधि
हेतुसमानाधिकरणस्य गुणादाववच्छिन्नवृत्तिकस्य लक्षणघटकतया तद्वति साध्याधिकरणगु
णादौ हेतुतावच्छेदकसंयोगेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादिति भावः । अत्र द्रव्यादित्येव पा
ठः । द्रव्यत्वादिति पाठे संयोगाभाववद्वृत्तिव्यधिकरणे गुणादौ हेतुतावच्छेदकसमवा
येन यद्वृत्तित्वं तद्रूपाभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वेनाव्याप्त्यसङ्गतेः । अनवच्छिन्नवृत्तिकेत्यादि [illegible] ति ।
तादृशाभावनिष्ठा याऽनवच्छिन्नवृत्तिता तन्निरूपकाधिकरणमित्यर्थः । नन्वेवमपीति । नन्वो
[illegible] साध्यकस्पर्शवत्त्वादिहेतौ द्रव्यवृत्तित्वाभावस्या
व्याप्तिवारणाय देयमेवेति वाच्यं । निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वे पूर्वो
क्ततादृशवृत्तित्वस्यापकप्रतियोगिताकत्वे नैव तादृशाभाववारणात् । ननु वह्निमान् धूमा
दित्यादौ धूमनिष्ठवृत्तित्वादिना वृत्तित्वाभावमादाय [illegible] । [illegible] तो
[illegible] समानाधिकरणत्वादिकमित्यर्थः । एतेन निर्गलितलक्षणार्थे सा
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन [illegible] पृथिवी [illegible] इदानीं [illegible]
न्नवृत्तित्वाभावमादाय अतिप्रसङ्गवारणं [illegible] निरस्तं । तस्य तादृशवृत्तित्वे [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१.टि.रु.
८३ कुं

तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नतयालक्षणान्तर्गतत्वादिति दिक् । स्वनिष्ठेत्यादि । स्वनिष्ठं यत्सा
ध्यसमानाधिकरणं साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वं तिरस्कंगता । पृथिवीत्वे साध्ये क्रोडे सकेतो
इदानीं प्रतियोगिताद्यभावकूटं तदधिकरणं यत्साध्यनाधिकरणं तद्वृत्तयो यावन्तः साध्यतावच्छेद
कसमनियतप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्त्वमित्यर्थः । मनोपीति । मनोऽपि मूर्तत्वघटित तादृश
साध्याभावाधिकरणं मनो यत्ति तादृश्यावृत्त्याभावत्व समनियतत्वादिति भावः । जातिप्रसं
गइति । कृत्पादोपादानमपि एतदर्थमेव । अन्यथात्रैव मनोगगनं च न तादृशं स्वतद्व
त्तिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणमनोगगननिष्ठभूतत्वमूर्तत्वोभयघटित ता
दृशाप्यवद्भावव सत्त्व मनोगगनयोरभावात् किं तु पृथिव्यादिचतुष्कमेव तादृशं स्वतद्वृत्ति
त्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात् तदुपादाने च मनोगगनयोरपि तादृशतादृशत्व
योर्न नातिव्याप्तिः । स्वनिष्ठेति । स्वं वह्निमत् । साध्याभावकृत्येति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावाप्रसिद्ध्यादि । अव्याप्तिस्यादिति । स्वशब्देन तन्निर्वहनरूपादानेन तन्निष्ठवह्निसामान्या
भाववघटित साध्याभाववदधिकरणं साध्यनाधिकरणं अप्रसिद्धमिति वह्निमदेयत्ता
दृशस्वतद्वृत्तित्वाभावस्य धूमादावसत्त्वादव्याप्तिः । साध्यसमानाधिकरणपदादाने
मन्ति साध्यान्याभावस्य साध्येन सामानाधिकरण्याभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा

कृष्ण
८३

६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सैव तथात्वे नावच्छेदकत्वे नोपादानासंभवेन नाव्याप्तिरिति भावः। यद्रूपसत्ताद्यभाव घटितेति।
रूपाभावसाध्यके यावद्रूपघटितं तस्य सत्तादिसाध्यके सत्ताद्यभावघटितत्वे इत्यर्थः। अन्यदेवेति।
महानसादिनिष्ठानां भिन्नेत्यादिनिष्ठानां च तादृशसाध्याभावानां व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकानां च धूमादिनिष्ठतया तादृशरूपाधिकरणसाधनाधिकरणवर्तिना
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य जगतेऽसंभवादिति भावः। विपक्षगामितेति। साधनसमानाधिक
रण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव सपक्षनिष्ठतया तद्घटितरूपाधिकरणसाधना
धिकरणव्याप्ति ... निरूपकाधिकरणवृत्तित्वमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव
घटितयावद्रूपाभाववत्त्वस्य सपक्षेऽसंभवादिति भावः। तादृशरूपस्य साध्यतावच्छे
दकसमनियतप्रतियोगिताकत्वस्य पूर्वोपदर्शितव्याप्त्यसंभवेन स्वरूपान्तरेऽव्याप्तिमा
हाभावत्वे घटितत्वादिति। द्वितीयतादृशरूपस्य लक्षणेऽव्याप्तिमाह अन्तेमिनत्व
दिसाधारणेति। अत्र्याप्तेरिति। न च ... तत्तल्लक्षणान्योन्याभावघटकसाध्याभावादिघटिततादृश
साध्याभावरूपाधिकरणत्वस्य मनोन्यत्वे स्यसत्ताया व्याप्तिरिति वाच्यं। तस्यैव ...
णप्रतियोगितैव व्यधिकरणाभावात्। अव्याप्तेर्वारणायेति। न च ... लक्षणघ
टितता तादृशसाध्याभावरूपाधिकरणत्वस्य ... दिचलेष्वेव सत्ताव्याप्ति
मन स्वावच्छिन्नमनस्त्वरं

स.रि.स.
४४

ऽन्तिवाच्यं । स्पर्शानन्दन्यात्वे सादस्यभ्रान्त्यापरत्वात् । एवं च लक्षणस्य स्वत्वघटितत्वेन न क्षतिः ।
तपर्वतादिवृत्तित्वाभावमादायासंभवः । तस्य मतानुसारिविवक्षितत्वस्य धारणतो द्वारा घतित त्व
समानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकाभावा तिभावः । साध्याभावस्येति । द्वितीयेत्यादि । प्रथम
भावे तान्निवेशे नोक्ताव्याप्ति वारणसंभवात् । साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति । इदं च द्रव्यत्व
२५ त्वादिसाध्यके कालिकसंबंधेन द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताधेयतायामभावाभाव
सत्त्वेनातिप्रसक्तवारणाय, आधेयतायां तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं । तेन संयोगसंबंधावच्छिन्नगुणसामान्या
भावरूपप्रतियोगिताधेयतायां हेतुनिरूपणनिरूपितद्रव्यनिरूपितत्वघटितो द्रव्यत्वाभा
वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहाय प्रथ
मदलं । यत्किंचित्समपि यत्किंचिदेकव्यक्त्यर्थकं तस्यैव संग्रहाय । यत्किंचित्करणधूमावच्छि
न्नाभावसंग्रहाय द्वितीयदलं । व्याप्यत्वमिति । व्यापकत्वं तु वैयावृत्तिस्तु पूर्वोक्तैव ।
द्रव्यत्वादौ हेतुत्वे हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तिमत्त्वे नैकतद्धेयवृत्तिताभावासंभ
विकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव संभवेन वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तित्वं भवत्येतदाह ।
द्रव्यत्वमप्यस्तीति । घटत्वघटत्वोभयस्य समवेतोभयाभावेति पाठः । समवायेन साध्यतायाम
व्याप्तिमुक्ता संयोगेन साध्यतायां तामाह । एवमिति । तद्वन्निष्ठतद्भिन्नत्वेति । अत्र समस्तलक्षणे तत्त्व कृष

=साध्यवदेतत्पदेन घटत्वाभावस्य तदर्थः= ४ ४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व

न्नित्वेन धूमसत्वात्। हन्ति तद्भिन्नवन्नत्वेन यत्नाद्यं। तेन तद्वृत्त्यनधिकरणहेत्वधिकरणे तद्वृत्ति तद्भिन्नवन्नि
ष्ठान्योन्याभावघटितकूटस्य लक्षणपि नाव्याप्तिसंगतिः। तादृशेति तेन मितमतेऽसर्वे। ननु घटत्व
वत्वभिन्नत्वसमनैयत्ये तोन्योन्याभावस्य घटत्वघटत्वभिन्नोभयावृत्तित्वाद्भावसमनैयत्येन तदुभय
वत्वमेव प्रसिद्धमिति तावच्छेदकत्वं। एवं तद्वृत्ति तद्भिन्नवन्निष्ठभयाद्यवृत्तित्वात् तद्वृत्तितद्भिन्नोभयवृत्तिसावच्छि
न्नाभावसमनैयत्येन तदुभयवत्त्वमेव प्रसिद्धमिति तावच्छेदकत्वं। तथा च घटाभावादिसाधारण्यास्ता
दृशाभावप्रसिद्धिरिति तात्पर्यं। नसाध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति नो [illegible] व्याप्तिर् तत्र आह। किं
चेति। ननु तादृशोभयघटत्वं तावदन्यतमपर्याप्तत्वेन समनियतप्रसिद्धमिति तत्र कथं वाच्यमिति नो
क्तविकल्पासंगत आह। प्रमेयमिति। वक्ष्यमिति। तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरादे
नन्निर्वह्निर्न पर्वतः साध्यः। तन्निष्ठसाध्यसामान्याभावघटितसाध्याभावकूटाधिकरणत्वस्य
साधनाधिकरणेऽसत्त्वात्। किंतु अनुमानेव तद्वृत्तित्वाभावश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
व एव साधनसमानाधिकरणवृत्तिमद्वृत्तिरिति तत्पर्यायलक्षणं। यत्किंचाद्यनिरुक्तं न सा
ध्यवत्तु तस्य सर्वस्य [illegible] व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणसाधनाधिकरणवृत्ति
साध्यसामान्याभावघटितसाध्याभावकूटानधिकरणत्वात् किंतु साध्यमन्यमेव तद्वृत्तित्वे
सामान्याभावस्य हेतावसत्त्वान्नाव्याप्तिप्रसंगः। गुणवत्त्वादित्यादि। गुणादि इत्यन्योन्याभाव एतदु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रि० स०
८५

भयाभावकर्मावृत्तिद्रव्यत्वाभाव एतदुभयाभावघटितेत्यर्थः। साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगि
ताकत्वरक्षणायोभयाभावप्रतियोगिकोक्तौ गुणावृत्तित्वोपादानं। केवलगुणकर्मान्यतरसत्त्वाभावादि
नेद्रव्यात्मकत्वविशिष्टत्वेन तदुभयाभावोपादानं। एवंविधोभयाभावघटितरूपाधिकरण
णेद्रव्यामितिद्विविधोभया
गुणकर्मणोः सत्वेन तद्वृत्तेः साध्यसामान्याभावघटितरूपस्याधिकरणेन
भावोपादानं। सत्तावन्मात्रमेवेति। यत्र पदार्थत्वं कस्यचिदेव सत्तावत्त्वसाधकत्वे
तद्वृत्तित्वाभावस्य सत्ताधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि सत्तावद्वृत्तेस्तादृशवृत्तिमति
वृत्तित्वेन व्याप्तिप्रसंगात्तद्वारणाय। एवमग्रेपि। एवकारेण सामान्यादिव्यवच्छेदः। तन्निष्ठस्य साध्य
सं० वृत्तित्वेन व्याप्तिप्रसंगात्तद्वारणाय। एवमग्रेपि। एवकारेण सामान्याधिकरणे सत्ते
सामान्याभावनिरूक्तोभयाभावादिघटितरूपाधिकरणस्यस्यापि सामान्याधिकरणेऽसत्ते
नतं स्यात्तदुक्तेनोपादानात्तस्य नात। अन्यत्र चरमदले च। वक्ष्यमाणेति। साध्यतावच्छेदक
विशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्व साध्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभाववत्त्वरूपेस
र्थः। तादृशविशेषणोपादाने कथमुक्ताव्याप्तिवारणं तदाह। इत्याशङ्क्येति। व्याधिकरणेति।
तस्य तत्र चेह तौ सत्ता नो न्यासिद्धितिभावः। प्रतियोगिव्यधिकरणेतीति। साध्याभावे
यमिति शेषः। यथाश्रुते नोक्तातिप्रसंगवारणाय तदाह। तदर्थश्चेति। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे
स्यये इति। तदुपलक्षितेत्यर्थः। एतदुभयचेति। प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे
स्येति। तदुपलक्षितेत्यर्थः। एतदुभयचेति। प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकत्वेऽभावः ॥=७ कृष्ण
आयेति। तदुपलक्षितेत्यर्थः। एतदुभयाभावो योध्यः ॥ कर्मावृत्तिसामान्यसादिएतदुभयाभावोबोध्यः ८५
=गुणावृत्तित्वसामान्यत्वाभावोभयाभावकर्मावृत्तिसामान्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रेष्टं विशेषणसाफल्याय प्रथमं । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहाय द्वितीयं । अप्रसिद्धमेवेति । तथा
च तत्र तादृशस्य साध्यस्य तस्याप्रसिद्धत्वादेव नातिप्रसंग इति भावः । एकत्र विपक्षत्वस्थले अप्रसिद्धस्याभावे
अप्रसक्तमति व्याप्तिं निराकरोति । साफल्यायेति । हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यनुक्तौ गुणावृत्तीसाध्युप
रिताभावानां प्रतियोगिवैयधिकरण्येनैव वारणं । तदुक्तौ च हेत्वधिकरणताव्यापकस्य साध्य
न वृत्तित्वेनाभावेन तेषां संग्रहेण तस्य साफल्यमिति भावः । प्रकृतानुपयोगीति न्यायेन वैयर्थ्यभयादाह । अ
स्वदेशि तथा चैत्ये हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तौ च यथाश्रुतस्य सत्वादाह । तथेति । विवक्षितरूपेण
सध्यं । पृथिव्यादावपि हेत्वधिकरणवृत्तित्वेन हेत्वधिकरणताव्यापकत्वरूपं तत्र नास्तीति भावः ।
व्यापकत्वं सामानाधिकरण्येन बोध्यमतः पूर्वोपदर्शितरीत्यातिव्याप्तेः स्वविशिष्टेति । तथा
चस्य विशिष्टहेत्वधिकरणं तत्त्वाद्येन न तु पृथिव्यादाविति पृथिवीत्वविशिष्टप्रयत्नाभावादेर
तथा व्याप्यत्वं करीत्यादिव्याप्तिरिति भावः । तादृशसाध्याभावेति । व्यधिकरणधर्मावच्छि
व्यापकतावच्छेदके सादि । अभावविशेषणं । साध्याभावविशेषणं । उभयाभाववत्त्वमिति । अत्रापि
पृथिव्यन्यत्वे द्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वात् इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्यातिव्याप्तिवारणाय प्रथमदलं । य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहाय द्वितीयदलं । पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वसाध्यकवारणस्ये
ति । आदिना तत्तद्विपक्षान्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावपरिग्रहः । साध्यतावच्छे

90

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दि. स.
६

दण्डविशिष्टेति । एवं च पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावत्वा
भावेनोक्तप्रतियोगितावैयधिकरण्यमव्याप्तमेवेति । स्वनिष्ठतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसाधनाधि
करणवृत्तिभिन्नत्वे प्रतियोगितावैयधिकरण्यसाध्याभावसाध्याभावकूटाधिकरणप्रसिध्यानाति
व्याप्तिरिति भावः । व्याप्तत्वेसादेः फलमाह । तेनेति । व्यापकोतस्य पूर्वोक्तैव व्याप्तिर्बोध्या । ना
व्याप्तिरितीति । किंचेस्वस्यावच्छेदकताधिकरणविशेषः । ननु संयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवा
रणायेन वृत्तित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वमुपेयत इत्यत आह । प्रथमतरमेवेति । वक्ष्यमाणेनेति ।
महाकालोन्योन्यावच्छिन्नत्वादावतिव्याप्तीत्सर्पः । अन्नलगनत्वेति । अन्येयवके । यथा अवतेदो यस्य
महाकालत्वादाह । किंचेति । वस्तुयदृति । दूषितेति । पूर्वोक्तमतरी[illegible]सत्त्वादिः । ननु महाकाले
कालिकसंबन्धेनवस्तु विरहो मानाभावः । इदानीं विसादित्वतीतिः स्वपक्षपातिपन्नले
कालिकसंबन्धेनवस्तु विरहौ मानाभावः । इदानीं किसादित्वतीतेः स्वपक्षि पादिषय हले
नैवोपपत्तेः तथा च महाकालान्यत्वे व्याप्तकालिकेन घटादेः सत्त्वे लक्षणेऽन्वेसत आह । इद
मिति । दोषित्वक स्य दूषणनिरासेनेदं लक्षणपरिष्कृतं व्याप्तित्वाभावस्येसादिनाह
व्याधिकरणमहाकालेति । ननु च हेत्वधिकरणस्यखण्डकालादेरवच्छेदकत्वमस्येति
वाच्याहेसाधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य हेत्वधिकरणत्वव्यापकावच्छेदकत्वाकलापे
वक्तव्याहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्साध्याभावच्छेदेन । नक्षतिः । नाव्याप्तिः । जग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीदत्त

संयुक्तसंख्यावद्भिन्नाभावस्य महाकालादावच्छेदेन घटादिनिष्ठत्वेऽपि महाकालादेर्हेतुतावच्छेदकवृत्ति-
नियामकसंयोगादिनाऽघटानधिकरणत्वेन निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वाभावेन तेन संबंधेन घटाधि-
करणत्वं न तादृशावच्छेदेन घटादिवृत्तित्वरूपवृत्तिमद्वृत्तित्वाभावो तस्य जगत्संयुक्तत्वादेरधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्येव लक्षणघटकत्वादिति भावः। यद्वृत्त्यधिकरणावच्छेदेन तत्सामान्या-
वच्छेदेन यद्वृत्त्यधिकरणत्वमिति यावत्। इष्टं च तादृशवृत्तित्वस्यावच्छेदकतासंबंधेनाभावि-
वक्षणे च। आकाशादौ हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तिमत्ता आकाशादौ वृत्तिरिति शेषः। वृत्तीति।
वृत्तित्वाभावविशेषणमिति शेषः। नन्वेवं लक्षणे वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यमित्यत आह। लक्ष-
णस्येति। शेषमिति। तादृशवृत्तित्वसमानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिकमित्यर्थः॥ उपदर्शि-
तरीत्या महाकालान्यत्वादिसाध्यकस्वकालिकेन घटादिहेतौ सद्धेतुत्वादाह। एवमिति। ए-
तद्रूपावच्छिन्नखंडनलोकइष्टा नाह। साधारणातिप्रसंगस्य पूर्वमुक्तत्वेन तदुपेक्ष्य स्वरसानभि-
प्रायोक्तमनुसरणे बीजमाह। एतद्रूपेति। अप्रसिद्धेरिति। नातिव्याप्तिरित्यनेनान्वयः। अत-
एवेत्यादिना वक्ष्यमाणस्वरसमाह। यादृशेति। अ अत एव यादृशेत्यादिग्रंथलक्षणादन्न
दृष्टं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावविवक्षणे चोक्तं एतद्विवक्षयो संयोगे

दृष्टं च। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकत्वविवक्षणे च।१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दि. स. पं.
४७

नव्यापकत्वसंप्रसिध्यर्थं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकतया धूमाद्यभावस्यैव लक्षणघटकत्वसंभवे सति व्याप्तेर्निरूपणाये
तु तन्मते व्याप्यवृत्तित्वं गम्यते तदभिन्नलक्षणे साध्याधिकरणतयायोगोलकादौ धूमाद्यत्यन्ताभावस्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्ति
रिति भवत्सु पक्षे धूमवद् इति भावः । तेनेति । स्वसमानाधिकरणेत्यादि । व्याप्यवृत्तित्वनिवेशोपयोगस्तेन द्रव्यत्वव्याप्य
वृत्तित्वमादाय गुणाद्यभावादेर्लक्षणाघटकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । नाद्यविशिष्येति । निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्येत्यर्थः ।
एनूनमतोऽपि । एवं च साध्याधिकरणवृत्तित्वं साध्याभावकूटाधिकरणत्वं चानिरवच्छिन्नत्वमिति फलितोऽर्थः । कृत्स्नेन व्या
प्तिमत् । तेनेत्यादि लाघवात् व्यापकेति । तत्त्वं योगाभावस्याधिकरणे वर्तते विशेषाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव तत्त्वसंयोगास्व
कत्वादिति भावः । नाव्याप्तिरिति । साध्यतावच्छेदकसंयोगत्वं बाधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्संयोगाभावाभाव —— न
कलादिति भावः । नाव्याप्तिरिति । साध्यतावच्छेदकसंयोगत्वं बाधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य [illegible] तत्त्वमधिकरणधर्माविच्छिन्नाभावस्यैव इति महत्तित
स्वलक्षणघटकत्वेऽपि केवलान्वयित्वात् घटितत्वाद्यभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव [illegible] ह
यातस्य च हेतौ सत्त्वादिति भावः । नाव्याप्तिरिति । यथा गुणत्वे उत्पत्तिकालावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणस्य
गुणादौ व्याप्यवृत्तेर्गुणसामान्याभावस्य लक्षणघटकतया तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ
तुल्यावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तिमतिनिरूप्यसमवेतत्वस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिः प्रसक्ता तादृशविपक्षेण
व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसामान्याभावाधिकरण गुणादिवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।
साध्यव्यापकत्वे इति । एतन्मते व्यापकता अन्योन्याभावघटिता अतो न व्याप्यवृत्तित्वपदवैयर्थ्यम् । एकदेशिपक्षे
कत्वविपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाधिकरणविपक्षवृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति [illegible] लि
न आह नानात्वेति पक्षद्वये । अन्योन्याभावघटितव्यापकतापक्षे कावच्छेदकत्वसंसर्गस्याधिकरणेन तदोरनभि
तिव्याप्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नाभावघटितत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वात् व्यापकतायाः प्रवेशात्तद्वत्समानत्व
व्याप्यवृत्तित्वपदोपादानवैयर्थ्यमित्याशयेनाह आहुरिति । विशेषेति । व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य कृष्ण
४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साधनसमानाधिकरणत्वं व्यापकत्वं विशिष्टतादृशाभाववत्त्वं चेति विशेष्यकापेक्षापि ज्ञाप्यत्वादिति । न च लक्षणे
साध्यवत्त्व साध्याभावघटित तत्साध्याभाववदनधिकरणत्वेन ज्ञापकत्वं इति भाष्यं । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसंबं
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तदभावकूटस्य तत्र सत्त्वात् । अतिव्याप्तिरिति । एकाधिकरणापात्र एव पृथिवीमात्रस
मवेतघटितत्साध्याभावकूटाधिकरणपृथिवीवृत्तित्वाभाववत्त्वस्य लक्षणस्य... इति भावः । तदेव । तादृशकूटाधि
करणत्व ... त्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेनावच्छिन्नत्वाविवक्षणमिव । विशेषाभावानिति ... विशेषणे सा
मान्याभाववत्त्वस्याभावात् तदाह स्वीकारे त्विति । विशेषणाद्... तदविये शापेक्षयापि विशेषणस्याविप्रसंगावा
रकापत्तिरव्यत्वमनुचितमिति प्रायेणाह । वृत्तिमद्वृत्तीत्यनेनेति । वृत्तित्वस्येति । मतिकालवृत्तित्वावच्छिन्ना
भावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावसम नियतत्वादिति भावः । पूर्वोक्तविवक्षयैवेत्यर्थ । तदभा
त्तित्वाभावस्य व्यापकवृत्तित्वमतो सि साध्यपूर्वोक्तविवक्षयैव । वृत्तित्वाभावे यावत्त्वविशेषणं व्यर्थं तदभा
वेऽपि तादृशसाध्याभावकूटे साध्यासामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या ज्ञाप्यत्वादिसत्त्वरत्नादाहुः केचित्विति ।
प्रसक्तविशेषइति । अप्रोक्तस्वप्रकारत्वेवैविशेषः । न नु विशेषणविशेषणमिति व्याप्तेन विषयता सा त्वं
भावप्रसक्त्यानुरोधेन ननु तदेतुसमानकमत आह विशेषइति । तत्र । समवायित्वमावच्छ्यत्वं नात्सोपानं ।
नादृशीति । विशेषदर्शन वृक्षादित्वादि । न स्यात्तत्रेणेति । यथा पञ्चतो चतुर्भावत्वादिः पारतन्त्रेण प्रतियो
तर गितावच्छेदकत्वमिति तच्चैव विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमेवेसाह चेत्त्वाच्छेदविशेषणस्यापि सादि
पादृशीप्रकारतेति । दंडपारतन्त्रेणप्रकारतेति भावः । ननु तस्मात्स्वप्रतियोगियाधिकरणधर्मवैशिष्ट्यं वैशि
भाम्लवैयधिकरण्यमस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सतीति अर्थसमत आह । प्रतियोगितीत्यादि । वैशि
ष्ट्यमिति । अवच्छेदकवैशिष्ट्यस्य धर्मः । इत्यपंक्त्या । इत्यर्थेऽपि च्छेपणे । तस्य च । प्रति

ति॰ स॰ पु॰
५८

योगिवैशिष्ट्यघटिता वच्छेदकत्वस्य च। प्रकृते। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले। अप्रसिद्धत्वात्। व्यधि
करणधर्मे अप्रसिद्धत्वात्। भ्रमः। व्यधिकरणधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वारोपात्मकः। तत्र। समानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावस्थले। अत्र तु। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले तु। आरोपितेति। एवं च दीधि
तौ स्वरसवाहीत्यस्याहार्यत्वमर्थः। तादृशानुभवः। घटत्वेन घटो नास्तीत्येव पाठ इति। घटत्वेन पटो ना
स्तीति पाठो न साधुः। तादृशप्रतीतेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगन्तृपदौ घटत्वावच्छिन्नाभावावगाहि
ताया एव स्वीकारादित्यभिमानः। आनुभाविकद्वयस्य व्यधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वावगाहितायाम् दृष्ट
वत्सिद्धत्वमर्थकता घटत्वस्य घटानुपस्थितिदशायां घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः पटादौ घटत्वावच्छिन्ना
ग भावबोधितायाः असंभवात् घटत्वेन पटो नास्तीति पाठः साधुः। घटत्वेन घटो नास्तीति पाठे द्वयस्य
त्वंचेत्स्वरसस्याहार्यत्वाच्चरिति ॥५१॥ इति महादेवविरचितायां न्यायकौस्तुभव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यां
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादः समाप्तः॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५८॥ श्रीकृष्णचरणारविंदाभ्यां नमः॥
नन्वाद मयेतल्लक्षणे दूषणं भविष्यतीत्यत आह। केवलेति। हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तदधिकरणवृत्ति त्वपा
त्वस्याभावार्थकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमत आह इत्यमिति। तदभाववत्त्वे हेतुधिकरणतायाः स्वरूपसंबंधेनावच्छेदकत्वेन
नाभावदशायामनाह अन्नातिरिक्तवृत्तित्वमिति। तथा चेत्यादि। येषुतिबहुवचनेन साध्यवद्वृत्ति सामान्य
त्वरूपबहुत्वभानात्तत्तादृशाभाववत्त्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया निवेशासंभवेन येन येन सामान्य

कृष्ण
५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माणतपासाध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावत्वनिवेशासंभवेन चतादृशाभावसमुदाय एव निवेशनीयः। एवं च तस्य
तादृशाभावसमुदायत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वानतिरिक्तवृत्तित्वं विवक्षितं। आद्ये ऽतिव्याप्तिरपि। अंत्ये ऽव्याप्तिरेवेत्य
खेऽलार्थः। अन्यूनवृत्तित्वमिति। एवं च व्यापकत्वरूपमन्यूनवृत्तित्वं तादृशाभावसमुदायत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन
वा विवक्षणीयं मूलस्य यथाश्रुतनयानुपपत्तिरिति भावः। दूषणांतरमिति। जातिमत्समवेतत्वाद्यपेक्षया लघुतया संभवे
तत्तोदेव प्रतियोगितावच्छेदकतया साध्याव समवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपसाध्यवद्वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या एवोक्ता
सिद्ध्यादेरसंभवादिसारापः। निर्विषयकत्वं चेति। यथापि तद्व्यक्तिस्य तद्व्यक्तिस्वरूपतयानद्व्यक्तित्वेन तद्घट
स्मरणमपि घटभिन्नाविषयकं तथापि तद्व्यक्तित्वं न घटसाधारणधर्मत्वरूपमिति सारोपेनेदं। न च घटत्वातं क्षियत्व
विशेषणकज्ञानसंपादनेनाविरोधकतया साध्यवद्वृत्तित्वे विशेषणतयाऽवगाहनावच्छेदकत्वपरिलक्ष्यं। विषयतायाः विषय
तात्वेनैव विशेषतातादिनेसाशयात्। तेनैव साध्यवद्भिन्नाणास्वरसादात्। पूर्वोक्तेति। सर्वेऽप्येवं दर्शपूर्णमा
साविमंत्रेषु सर्वशब्दस्य प्राकरणिकतया पूर्वोक्तव्यभिचारिणामेव प्रक्रांततया तत्परत्वमेव सर्वशब्दस्यो
चितमिति भावः। नश्यतीति। न सर्वशब्दार्थसंगतिः। हेतुसामानाधिकरण्यतावच्छिन्नेतस्य फलमाह। ते
नेति। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेतस्य स्वपरत्वमर्हति। न चेति। अत्र हेतुसामानाधिकरण्यतावच्छिन्नेतस्य सत्त्वए
व हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेतस्य सार्थक्यं। अन्यथा सत्तादिसामानाधिकरण्यस्य द्वित्वादिना भावत्वस्य द्र
व्यत्वादिसामानाधिकरण्याऽव्यापकतयाऽव्याप्त्यसंभवादिति। प्रथमोक्तस्यापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने
सत्त्वचरमध्वंसावृत्तिरुक्ता। पृथिवीत्ववतीति। समवायेनैसादिचरमध्वंसादेरिति। आदिना रवंसप्रलयपदा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीनत्वेऽणुपरमाणवादिपरिग्रहः । कालत्वे महाकालत्वे नातिप्रसंग इति । अन्यथा संबंधसामान्येन पृथिवीत्ववति
महाकाले हेतुतावच्छेदककालिकसंबंधेन वृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्ध्या अतिप्रसंगः स्यादिति भावः ।
अत एव । पृथिवीत्वे साध्ये द्रव्यत्वादिनातिप्रसंगादेव । उत्तरत्र । द्रव्यत्वादेरित्यत्र । तत्र गुणत्वं । कृतहतमि । अ
नुरूपी सिन्धापादिति भावः । वसन्निपातसंयोगो न साध्यतापर्याप्तेः ताद्वंधेन वृत्तिमत्ति कालिकालपरि
माणसमवायेन वर्त्तमानमेवेत्यत आह । स्पंदत्वमिति । हेतोः प्रविष्टेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन तद्वतीया
धिकरणेत्वत्तत्त्वस्य व्याप्यत्वाभावे यत्र व्याप्यत्वेऽन्वयः । तथा च संबंधविशेषेणेत्यादिदीधितिग्रंथ
स्य हेतुतावच्छेदकसंबंधघटितोपदर्शितव्याप्तित्वाभावेऽपर्यवसितत्वादिति भावः । अतिव्याप्तिरिति । सा
ध्याभावाधिकरणत्वाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेनावृत्तिमात्रनिष्ठत्वादिति भावः । केवलान्वयिसाध्य
केत्यत्र वृत्तित्वस्य तावच्छेदकतयाव्याप्यवृत्तित्वादिव्यावर्तकप्रतियोग्यव्याप्तिरूपदोषसत्त्वादाह ।
नामभिति । एतद्रूपप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादौ साध्याभावाधिकरणत्वाभावस्यात्रादिति भावः । संप
वंतीति । नादिवाक्ये इति शेषः । नातिव्याप्तिरिति । इदमुभयलक्षणं । नवाव्याप्तिनिरासइत्यपि द्रष्टव्यं । सा
मान्यतइत्यस्य व्याप्यत्वाविशेषादित्यत्र द्वयेऽन्ययत्रमनिरालायाह । सामान्यतोनेति । ननु पुत्रवती
लि । अन्यथा चेत्प्रभृत्येव पुत्रवतिदेशे तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति भावः । मतांतरं । प्रागल्भमतमिदमु
क्तमिति । एवं च साध्यतावच्छेदकेताद्दृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावच्छेदकत्वेनिविष्टमिति
वः । द्वितीयासिद्धांतलक्षणेमतांतरत्वं न मस्वरसइत्याशयेनाह । अन्यइति । तदधिकरणवृत्तित्वरू

प्रतियोगितावच्छेदकेतत्सर्वाभावधिकरणं । तथा च वक्तिसस्यातथासाध्ये

कृष्ण
५१

पायैयधिकरण्यमवं तावेवप्रसिद्धमित्याशयेनाह। मूलमिति। तद्वृत्तित्वं तत्संबंधित्वं। तेन तादात्म्येन साध्यतायां
नाव्याप्तिः। अनधिकरणे संयोगेनेति। यन्नेर्वृत्तायपि स नेतान्वितं। नक्षत्रतिः। नास्तुभयः। तो द्रष्टीतीति। अ
नवच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिवारणेऽपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्या
प्तिवारणाय मात्रपदोपादानमिति ध्येयं। अन्यथा संबंधित्वमात्रोक्तौ। वृत्तिमत्त्वरूपधर्मस्यैव कृत्स्नरूपदो
षाभावादाह। एवमेवेति। अतिव्याप्तिरिति। साध्यवत्समानाधिकरणभूतलत्वादि अनधिकरणमात्र
संबन्धकृत्स्नभूत्वे भूतलवृत्तिघटादौ वर्तमानतया द्रव्यत्वस्य निरूपकतावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः। गुण
समवायपरे वद्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वं स्यादसम्भवात्। नादहोति। अप्रसिद्धेति। तन्मैवं यावदंतर्गततद्गुणवृत्ति
निरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धौ व्याप्तिव्याप्तिरिति नार्थः। यावत्पदस्य सामान्याभावस्येव
लक्ष्ये इति ध्याहेः। संयोगेन साध्यतायामतिप्रसंगमुक्त्वा समवायेन साध्यतायां दोषमाह। एवमित्यादिना।
अनवच्छेदकत्वेति। अवृत्तिरूपतादृशावच्छेदकभेदस्य भूतले सत्त्वादिति भावः। अवच्छेदकत्वलक्षणाव्या
प्तिरिति। अत्रेदं चिंत्यं। अप्रतियोग्यगुणत्वसमवायप्रत्यासत्त्यावच्छेदकत्वासंभवेऽपि घटत्वादिधर्मतामादा
यदवच्छेदकत्वस्य सर्वेन क्वाप्यवच्छेदक तदनधिकरणमात्रत्वमवेतत्त्वस्य भूतले धर्मे घटरूपादौ समवाये धूमवत्ता
नयघटितरूपत्वादितदन्यद्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वसंभवात्। अन्यथा धूमवान्वह्नेरित्यादावपि धूमवत्का
देमहानसत्वादिरूपायावच्छेदकतासंभवेन क्वाप्यवच्छेदकलक्षणसंगमनानुपपत्तेरिति। कार
स्योगवत्त्वमिति। अत्र वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणमहानसत्वे सत्त्वादिन्यथा साध्या
मात्रवृत्तित्वसाध्यवृत्तित्वसमलोक्यामावयव सर्वतोपदर्शनाधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि·टी·भ·
५०

व

तत्र पार्थिवचित्रस्यापि तस्य वह्नित्वादौ सत्त्वेनावच्छेदकत्वापत्तिरतो पावकसंबन्धविशेषणं। एवं च यावदंतर्गतमहानसी
यवन्त्यादेः स्वप्रमाभावे न ज्ञानान्तरव्याप्तिः। संबंधविशेषणासत्त्वादिति। अथ भावीयविशेषणतावि शेषणतेति मत्वी
यविशेषणतावि शेषणे विशिष्टरूपेण न प्रतियोगिता वच्छेदकसंबंधतया एकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्याभावस्य वेद
नान्वयित्वात् इतिभावः। अन्यतरेति। अन्यतरत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वस्य सत्त्वः। अनभ्युप
गमादिति। अन्यथा संयोगादीनामपि जन्यतरत्वेनेव संबंधतापत्तेरितिभावः। नन्वेतादृशधर्मानधिकरण
प्रमात्ववत्तिताभावप्रकारकप्रमाविषयत्वं वृत्तिमत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे अन्यपदवैयर्थ्यं तस्यान्यपदस्य
तदवच्छेदकत्वं वाच्यं। प्रमाविषयत्वीयविशेषणतया चोपस्थाप्यत्वाभावो वाच्य अतो नोक्तदोष इत्याह एव
मिति। तादृशी। साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिः विवक्षितत्वादिति। समुदितलक्षणार्थ
तत्सत्ताद्यि। तथा चोक्तस्थले समवायादिनावच्छिन्नघटवृत्तिप्रतियोगिककारणतायाः सत्ताद्यात्वेन समवायादि
नाघटत्ववृत्तिघटावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य तत्कालिकेन विषयतया वच्छिन्नघटत्ववृत्तिप्रकारकज्ञानेन स
मा घटत्वादिव्यवच्छिन्नत्वोपपत्तेरताव
त्वेन साध्यासिद्धिरितिभावः। उपरिष्टात्। अवच्छेदकलक्षणे। इत्थं सा घटत्वादेरवच्छेदकत्वसंपादनेपि उपपत्तौ एतावन्मात्रस्फोटनेन च
दूरात्कुसाबनमनुचितमिति स्वरसादाह। कश्चिदिति। तथा प्रत्येकरूपेण। तथा च। एतावन्मात्रस्फोटनेन च
वैयर्थ्यनापेति। तथा च यावत्पदं तादृशावच्छेदकवादे यावत्त्वे कामतत्वं सार्थकमिति भावः। प्रतीतिबला
त् यच्छित्वेन तादृशावच्छेदकमिति प्रतीतिबलात्। तदवधिकत्वमिति। तादृशावच्छेदकत्वावधिकत्वेव्यः। संभ

छम
५०

99

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वतीति। तथा च यादृशं तादृशावच्छेदकतावच्छिन्नभेदनिवेशः। किमिति पेक्षितमिति भावः। तदनभ्युपगमेन। प्रत्येकं व्या
साध्यघटितधर्मावच्छिन्नभेदानभ्युपगमेन। असंभवापत्तेः। एकत्र तदावृत्तादि प्रतीतेः साध्याभाव एव विषयो न वाच्य
प्यो घटाद्यभावः। अभेदत्वाभावे। व्याप्यवृत्तित्वस्य च सत्त्वात्। वालस्य रातिधर्मी। प्रकरणप्रवेशमात्र
वतिधर्मावच्छेदेन समव्याप्तिप्रमेयत्वसावस्थं संभवति। अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वा तद्धर्मा
धिकरणो विशेष्यधर्मावच्छेदेनापि तद्धर्मावच्छिन्नभेदसंभवादिति भावः। आत्मात्मत्वादि। वस्तुनि
रूपितवृत्तिनिरूप्यव्याप्तिलक्षणं आत्मात्मत्वयोर्दृष्टव्यम्। अत्र तदसिद्धत्वात्। घटितत्वादिति। अस्याति
धमसामान्यनिष्ठत्वधर्मनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वे न घटितत्वादिति भावः। यथा तु तमात्वेण अन्योन्याभ
वालात्। एवं च एको वर्तितवे च कवादि द्रष्टव्यं। अत आह। उपाध्येतरमाह। अव्यवहितोपस्थितत्वस्य व्याप
वत्ते रखण्डस्य च तत्पदेन भर्मनिरासायाह। तत्पदेनेति। तत्कपि संयोगावच्छिन्नत्वे तेन अव्याप्यवृत्तिप्र
मा विषयत्वस्य अव्याप्यवृत्तितामतेन तत्कपिसंयोगाभावप्रमा विशेष्यत्वेन व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयीतित
दभावत्वादिति। ततो यदनुभावतोऽनुकूलतरानुसरणमिति। विशेष्यतामात्रान्वयितत्त्वाद्वृत्तिता इत्यादिस
ध्यतावच्छेदकतानुगततत्तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्याखण्डलक्षणेन नतीति भावः। किञ्चाव्यवहितो
भावस्य सर्वैरभ्युपगमे नैयायिकैश्च संभवति इत्युक्तिरसंगतेति। तत्तद्रूपप्रकारकत्वमात्रविशेष
साध्यप्रसाध्यताव्यापिकरण्याभावसत्त्वादिति भावः। संभवतीति। यदि नो चेदिति रोषः। नातिव्या
प्तिरिति। इदमुपलक्षणम्। न वा व्याप्तिनिरासइत्यपि द्रष्टव्यं। सामान्यतद्दृष्टस्याव्याप्यवृत्तितापत्ता
तत्त्वतद्वृत्त्यन्यपदप्रमानिरासायाह सामान्यतोनेति। तत आह। हिंसेत्यादिकेत्यादिति। सिद्धान्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्र॰प॰पं॰सि॰
५१

न्यैतादृशाभावानभ्युपगमादित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। नच्छेति। असंभव इति। संबंधभेद
पादावा संभवतादवस्थ्यात्। प्रतियोगितयेति। अनवस्थेति। साध्यसाधनभेदेन व्याप्ति
भेदान्नानात्वप्रसक्तिर्भावः। निरुक्तेति। मूले प्रतियोगित्वरूपन्नपानिरुक्ते इत्यर्थः। यो यत्र रूपे
ति। धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। साध्यसमानाधिकरणाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिम
मात्रवृत्तित्वेन साधनसमानाधिकरणाभाववद्वृत्तित्वस्य च ... मात्रवृत्तित्वोप
योगेत्वावादिसा राय। प्रतियोगिसमानाधिकरणे ... भावसत्त्वालि ... दिसत्त्वेन ...
संभववीरणाभाववन्निपामकसत्त्वपैवैवृत्तित्वोच्ये सारायेनाह। अभावत्वानियाम
कमिति। प्रतियोगिमत्तायाग्रह निरोधितानियामके इत्यर्थः। भावरूपाभावप्रतियोगितास्याल
=प्रतियोगिता त्व= धत्वे तस्य यादृशत्वे सप्तमपदार्थरूपाभावे प्रतियोगितास्या पि तादृशत्वस्यासुवच्चेनत्वा स्व
सेयत्वे स्यादेः प्रतियोगित्वरूपत्वालेभत्वए वे साराये नाह। यदित्यादीति। यत्प्रतियोगि त्वे
सेवतेत्यादेः प्रतियोगित्वे इत्यर्थः। तेनेविशिष्टोभयाभावादौ प्रतियोगितो नाव्याप्तिः।
ति। यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे इत्यर्थः। ... ललदेशकालावच्छिन्नेति।
अव्याप्यवृत्ति प्रागभावादे। अप्रतियोगितायाः संग्रहायाह। तत्तद्देशकालावच्छिन्नेति।
६२ यदभावाधिकरणानुयोगित्वे विशेषणं। यदभावे सत्त्वप्रकृमावच्छेदभावेत्यर्थः। तेनो
भयाभावादिक्रमादायनासंभवः। अनुयोगित्वेति। अनुयोगितत्वसामान्येत्यर्थः। ते

क्रम
५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

101

तत्समव्याप्यादिनिष्ठानुयोगिताकाभावमादाय न पर्वतादौ संयोगेन धूमाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिः तस्य तद्धर्मावच्छिन्नस्य ।
तद्व्यापकप्रतियोगित्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ... वह्निरिति । ज्ञातादिस्वर्थः । तद्विति । नन्वन्यत्वाभावादे
र्घटत्वादेर्वा परस्पराभावाः ... इति । तत्परिहाराय तत्र तत्पदे नेत्यादि । अनति व्याप्यत्वाभावात् । अतिव्याप्त्यापत्तेश्च ।
तु । तन्नादि नावच्छिन्नान्त्यप्रादिनादौ द्रव्यत्वादेर्वृत्तिप्रतियोगितया साधनाव्यापकत्वस्य प्रयुक्तत्वं तत्परिहृतं
तः । अत्र तत्पदं । साध्यव्यापकत्वादि दलीयासंतपदं । सामान्यधर्मस्य स्वत्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वे न धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनादेरतिव्याप्त्यापत्तेः यत्नत्वाभावे नोपाधित्वस्य । तत्र तेन निरुक्ता यथावत्
फलमतमाह । तद्धूमवानिति । प्रतियोगित्वोत् । प्रतियोगितावच्छेदकतदार्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नप्रतीतेः । तत्र
पि । तद्धूमवान् वह्नेरित्यादावपि । नित्यसाधारणोपेतीति । इदमुपलक्षणं । तद्धूमादिसाध्यकेऽभाद्रेन्धनादि
तोऽनित्यमात्रवृत्तित्वमेवापितत्वार्द्रेन्धनादेरुपाधित्वं द्रष्टव्यं । ननु तस्य धर्मानावच्छेनसाधनाव्यापकत्व
निवेशात् व्यभिचाराधिकरणान्यत्वोपाधित्वं न संभवसमयोगोलकादौ ... देः समवायादिनावच्छा ... पक्ष
पीदत आह हेतुसाध्येति । तद्विति । साध्यवदित्यर्थः । तत्त्वेन । व्यभिचाराधिकरणान्यत्वेन साध्यतद्व्यदन्य
तरत्वेन वा । संभवत्येवेति । एतदसंतत्वाभावात्योन्याधुनावयोर्द्वयोरपि साध्यवत्त्वसंभवात् इति भावः । तद्धार
णस्ये देप्रतियोगिताकारणं । अफलमिति । तत्र तत्र हेतौ व्याप्त्यादेरव्याप्त्यादिनिर्भावः । तन्त्वादेः कालोपाधि
साधने गीकारेयाव द्रव्याधिकरणवृत्त्यन्तं तदेव तदभावाधिकरणोत्पत्तिसंभवात्पौर्वं धूमवान्वह्ने
रित्यादौ धूमवदन्यत्वादेः क्वचित्सादित्वं वृत्तेन साधनव्यापकत्वासंभवात् । इदं रूपस्य यदिति ।
साधनव्यापकत्वादिति । तथा च यद्धर्मप्रतियोगितासंगत इतरन्यत्वादि साध्यकेऽति व्याप्यव्यापकतात्पर्य
ज्ञानासंतपदमुपादाय प्रतियोगितावारणं सफलमिति भावः । नन्वेवं साधनाव्यापकत्वदलेनैव सत्त्व

अ॰ सि॰ व्या॰ टि॰
५२

पदं व्यर्थमित्येवेति वाच्यं। इष्टापत्तेः। तादात्म्यसंबंधेनेति। साध्यव्यापकताघटकेत्यादि। अप्रसक्तमिति। परमाण्वन्यत्वा
देः साध्यत्वाधिकरणपरमाण्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादिति भावः। संबंधविशेषसामान्याः। साध्यव्यापकत्वघटको
ऽपि संबंधसामान्यविशेषसामान्याः। संबंधपदं व्यर्थत्वं लक्षणे। तयोरेकसंबंधानिवेशनात्। स्वरूपमेव। अदीधितिकृतैवाव
धूयमाणत्वात्। वस्तुतः। स्वत्वादिना तत्पदानुपादानस्यैव प्रामाणत्वात्। ननु तत्त्वत्वादिना साध्य
के व्यभिचाराधिकरणान्यादेरनुपाधित्वेऽपि व्याप्यभावाधिकरणवृत्तितादेरेवोपाधितासंभवेनात
त्पदेनुपादानेऽपि भेदप्रतियोगितावारणार्थं तत्तस्याप्युपाधित्वासंभवं वदन्ति। एवमि
ति। घणुकनिष्ठभेदेति। घणुकत्वसंबंधसामान्येन ... नपरमाणुवृत्तितया संबंध
सामान्येन परमाणुवृत्तित्वावच्छिन्नभेदस्य घणुकनिष्ठत्वादिति भावः। स्वरूपसंबंधेनेति। परमा
णुवृत्तीत्यनेनान्वितं। निर्घटे देशे ऽयं घटाभाववानित्यनेनेति प्रतीतिसापेक्षा घटाभावाभाव ...
इत्यत घटाभाववान् ... किंतु घटाभावत्वात्मकरूपमेव तथा च घटाभाववान्नेत्यनेनेति विषयसं
गतमिति स्वरसादाद्यैकेचित्। एककालावच्छेदेनेतीति। कालो ... स्थूलकालावच्छेदे
नैकालीनप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावयोर्नावच्छिन्नत्वविरहादिति। तद्भिन्नलक्षणे। व्यापकताघटकसंबंधाव
च्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायामविवक्षणे। अमीषो ... संबंधेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गता
हामन्येनान्तस्यैवेति। प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरणादेशाप्रसिध्या कालेको
लिकसंबंधावच्छिन्नभेदावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितानां ... तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्ग
वादितिपक्षान्तरे संयोगेन साध्यतायामप्रसिद्धिप्रसक्त्या ... साध्यतायां नामाह एवमिति।

कृष
४२

103

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रव्यत्वस्योपाधित्वसंभवादित्युक्तं परिहरति । यन्निष्ठमात्मनि लिदोषाभावादिति । अयोगोलकवन्हेर्वसादेर्धूमव्यभिच
ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि विशेषसंबंधावच्छिन्नतोक्ते कार्थिताव्वच्छेदकत्वेनपायादिति भावः । समाने विशेष
तावच्छेदकत्वाएकस्मरन्ति येन च प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः । विरोध्यतावच्छेदकस्य व्यरूपी मत्वादेश्चा
नियमे योनन्त्वाद्यपादित्वाख्ये नाह तथापीति । यत्र यद्धर्मे यद्धा समनियतं तत्र । तद्धर्मे तदा समनियतो नाप्रसि
द्धिरिति । भिन्नधर्मिकप्रमात्मकज्ञानत्वापि प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ ततमात्तमादामैव लक्षणत्वमन्त
यादिति भावः । गौरवं । तद्रूपदूषणं । आह । ननु प्रतियोगितासामान्यानुपपत्तिरेव सर्वत्राभाववत्तेन
संबंधेन प्रतियोगितोत्ववन्मानेसिसत्त्वस्यादाह । व्याप्तिघटितत्वेनेति । व्याप्तिघटितविशिष्टप्रतीजन
कत्वादिघटितत्वसंबंधलघटितत्वादितिभावः । तोसर्गिकविषयतात्रयसरूपसंबंधत्वेप्रवेशेना
नवस्थेसत्वभा । गौरवं चेति । संबंधत्वनिवेशे गौरवं चेत्यर्थः । प्रतियोगिनिष्ठत्वं । प्रतियोगितात्रानि
ष्ठत्वं । विशेष्यानुसरणं । स्वत्वानुसरणं । अन्यावच्छेदसंबंधि [illegible] त्वादिमात्रस्यातिप्रसक्तत्वादिति भावः ।
तदेव । स्वाभाववत्संबंधित्वादिकं नु रा । तदपि । [illegible] पिना प्रतिबंधकत्वघटितप्रतियोगितासपरित
हः । न च प्रतिबंधकत्वघटितप्रतियोगितासंगौरवेण पूर्वमेवदूषितमितिवाच्यं । स्वाभावसंबंधि
त्वादेर्लघुत्वेपि प्रतिबंधकत्वघटितप्रतियोगितासेत स्वाप्रवेशेनल्पाघवस्याप्रयोजकत्वेनदयोरपि
लक्षणत्वेकवचं तिमासामात । तत्र प्रथमे राइति क्रमनिरासायाह । तत्र षष्ठ्यर्थ इति । पक्षधर्मप्र
तियोगितालक्षणाद्यर्थः । प्रकारेति प्रकारतो यरूपविषयतासंबंधी । दुर्वचत्वादिति । तथाच तत्रापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्या.प्र.टि.ग्र.

५३

प्रतियोगिताप्रवेशेऽन्यपदप्रयासमिति भावः। अथ प्रतियोगिता लक्षणे प्रतियोगितायाः प्रवेशेऽपि न क्षतिः। तथा च संसृ
ष्टतया प्रतीतिः न तु [illegible] सम्बन्धाभावे [illegible] घटाभावस्य [illegible] आदितियेन्त्रा। अथवा स्वरूपसम्बन्धस्यैव प्रति
योगितावच्छेदकत्वे न चेत्का [illegible] तत्स्वरूपसम्बन्धे सत्त्वमप्यर्थः। षष्ठीसमासेति। यस्य [illegible] सामानाधि
करण्याभावः षष्ठीसमासेऽर्थः। मूलोक्तेति। सोपाधे [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकसमा
नत्वेऽपीति। न च भ्रमे [illegible] तत्त्वमिति वाच्यम्। [illegible] नन्वहेतुसमानाधि
करणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव [illegible] तथैव [illegible] तत्प्राचोऽपि। स्व
[illegible] प्रतियोगितावच्छेदकसंप्रो
[illegible] तत्त्वभावः। तथा च। साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रो
[illegible] वस्तुत इति। तथ्याख्यानं [illegible] अन्यमाश्रयस्य [illegible] प्राप्तोपाधि [illegible] साध्यसमानाधि
करणा [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य [illegible] वाद्यहेतोः [illegible] नित्यत्वादेरिति। अ
मो जातित्वसत्त्वे [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य [illegible] लक्षणस्य [illegible]
दिने [illegible] परिगतः। [illegible] इदन्न [illegible] विषयिता [illegible] विषयके [illegible]
वस्तुतो विषयितैव सम्बन्धः। तेन संबन्धेन ज्ञाने [illegible] विशिष्टसाधिता [illegible] विषयके [illegible]
दिति ध्येयम्। न संविशेषि [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्। [illegible]
[illegible] प्रतियोगितावच्छेदकतायाः सम्भवात्। [illegible] संयोगादिगुण [illegible]
[illegible] तासंबन्धेन [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव [illegible] हेतुतेति। [illegible]
। [illegible] इति। जातित्वस्यैवेति। एककारणसमवेतत्वमात्रं व्यवच्छेदः। प्रतियोगिता

[illegible]

५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वच्छेदकत्वादिति। समवेतत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वविशेषितमात्रसत्तेन तथा समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्
त्वात्सत्त्वादिति भावः। साध्यवत्त्वेपीति। तथा च समवायवृत्तित्वविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य ज्ञातित्वस्य साध्य
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्नोक्तनियमे व्यभिचार इति भावः। असंकोचेनैवोपपत्तौ सं
कोचे व्यर्थ इत्यस्वरसादाह। सूक्ष्मेति। अप्रसिद्धिरिति। धर्मस्य गगनत्वादेर्नोचेत्तादात्म्येन विशेषित
याचत्वादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिसम्भवः। व्यभिचारिणि च्येति। तथा च स्वाधिकरणलक्षण एवा
ति प्रसंगाभावप्रदर्शनं कृतं प्रतीपत इति [illegible] तात्पर्यं [illegible] पाठः। उक्तविवक्षायामिति। लक्षणद्वयस्ये
वेति। [illegible] विपर्ययभाव वैपरीत्येन विपरीतयोजनं पाठलक्षणद्वये एवातिप्रसंगाभा
वप्रदर्शनं [illegible] नतेति भावः। वस्तुत इत्यादि [illegible] ग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं वदतो [illegible] चिन्त्य
त्वमाह। अत्रेत्यादिना बहु वक्तव्यसत्वेन। अविवक्षणादिति। तथा च तत्वमवेति भावः। तस्मात् तत्
घटाभावात्। अत एव। कात्स्न्येनिकत्वादेव। उत्कलित। उपरि लिखितः। तादात्म्येनावच्छेदकत्वा
न्योन्याभावत्वावच्छिन्नस्य योगोलकभेदनिष्ठप्रकारतादेर्निरोषणत्वयो [illegible] भावस्तत्स्व
समानाधिकरणत्वं प्रायावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन केवलान्वयि [illegible] गोलक
भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वपातलक्षणे याव [illegible] संबन्धे [illegible] विवक्षणस्यैव
स्पष्टत्वेनोल्लाघवसंभवन इति वस्तुत इत्यादिपाठः समीचीन एव [illegible] बहु वदति। याव
त्स्वसंसर्गादिरूपत्वं विशेषणतावम एव [illegible] व्यभिचारित्व
तिव्रसंगभव। धूमत्वादावप्यव्यभिचारसंभव इति भावः। प्रकृतलक्षणे केवलान्वयित्वविपर्यय [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पादयति। केवलान्वयीति। अनुपपादनादिति। येऽजयितुमित्यनेनान्वयः। अनुपपादनस्य येऽजनायां प्रयोजकत्वेऽपि
विकल्पप्रयोजकत्वे नाविशेषप्रयोजनाप्रयोजकत्वस्यानुपपत्तिः। न्यूनतामिति। साध्याश्रयतात्पर्यसमाना
धिकरणयोः कार्त्स्न्यानुक्तेरितिभावः। प्रतीहेत्यत्र। साध्यनिष्ठेति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठेत्यर्थः।
तेन विशिष्टसत्तादिसाध्यके नातिव्याप्तिः। पृथिवीत्वसमानाधिकरणजातीनामेवाधिकरणाप्रसिद्ध्या
यथाश्रुते अतिव्याप्त्यवत्वेन सामानाधिकरण्यविरहप्रयोजकत्वमुक्तं। तथा च पृथिवीत्वव्यापकत्वाभा
वादेव गगनादिकारणैनाति पदवाच्यमत आह। पृथिवीत्वव्यादि सादि। अस्ते गतिरिति। एवं चार्थकत्वदेहेतु
स्थलेऽपि साध्यस्य कार्त्स्न्यसंभवादिति भावः। पूरयति न्यूनतां च गायेति भावः। तदेव। लक्षणासत्त्वमेवाल
क्षणासत्त्वं तद्दोषस्य। एवमात्र व्यतिरेकसाध्यके अव्याप्तिरूपदोषस्य। चतुर्थवन्नाद्यादिसमानाधिकरणानां याव
तां मेवाधिकरणाप्रसिद्ध्या वृत्ताद्यौ लाध्वेस साधावति व्याप्तिर्न संभवतीत्यतो हेतुत्दायसमाह। साध्ये
त्यादिमा बोध्यं व्यापकत्वपर्यवसितं भिन्नाशयेन दीधितावपेसानां कृ तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटि
तसिद्धत्वलक्षणे गगनत्वविशिष्टसत्ताय द्रव्यत्वादितादोऽतिव्याप्तिवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नसामा
नाधिकरण्यमेव वाच्यं। प्रकृतलक्षणे च यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यलेनेसादि पूर्वदले नैव तत्रा
तिव्याप्तिवारणसंभवेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशोप्रयोजनाभावेन तद्धर्मावलीढे सेयो
जमितिध्येयं। गौरवमेव प्रकृतलक्षण इति। इदं च यथाश्रुतानभिप्रायेण। वस्तुतो वक्ष्यमाणलक्षण
स्येव प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशगौरवं। अत एव व्याप्त्यनुगमशेषे स्वसमानाधिकरणाः सर्वे सा
ध्यसमानाधिकरणा इत्यनेन प्रकृतलक्षणमेव दीधितिकृतावक्तव्यमिति ध्येयं। साध्यभिन्नेतीति। भ कृम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रसाध्यमिति दूर्णं। अथ व्यभिचारस्य विना गुरुत्वार्थत्वे भावपदार्थत्वसिद्धेर्न तस्यान्वयोऽनुपपन्न इत्यत आह भ्रमेति।
वक्ष्यमाणलाघवाभावव्याप्यत्वेनेत्यर्थः। अत्र विशिष्टेत्यादि। विना भीन इत्यत्र प्रश्लेषमत्रे सा
ह। तथा च सादि। प्रतियोगित्वं। प्रतियोगिस्वरूपः। अर्थात् संगतेः। येन केनचिद् दिशा सर्वस्य संगतेः। एतन्निरू
पितस्याभावाधिकरणस्यान्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः। आह। व्यभिचारेण व्यभिचारो न हेतुस्व
अहेतुत्वम्। पक्षधर्मता चेति। अनुमितिजनिका तत्रेति विशेषः। वाच्य इति। तथा च साध्यसमानाधिकर
णवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकेन वह्निमत्त्ववती ज्ञानजन्यानुमितौ तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानाभा
व इति हेतुतावच्छेदकविशिष्टविषयकज्ञानजन्यानुमितौ
वः। तेन सत्त्वेनेति। तथा च वह्निसमानाधिकरणत्वानुपपत्तिरिति हेतुतावच्छेदकविषयकज्ञानजन्यानुमितौ
वह्निसमानाधिकरणत्वावच्छिन्ने विशेष्यव्यभिचारज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं वक्तव्यमिति नोक्तदो
षः। तिभावः। वह्निमदन्यावृत्तित्वप्रकारेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकप्रकारेण न व्यभिचा
र इति। तथा च न तदनुरोधेनापि व्यभिचारज्ञानस्य हेतुत्वमिति भावः। परामर्श इति। व्यापकतापा
नेहेतुतावादिविशिष्टः सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वं नोपेयत इत्याशयः। इदं सामानाधिकरण्यस्य
निरूपकत्वात् स्वरूपत्वे। स्वातन्त्र्येणोक्ताधिकरणतावगाहित्वेनान्वितं। ज्ञानस्य। व्यभिचारज्ञानस्य। हेतु
प्रवेशे। हेतुभूताभावप्रतियोगितया प्रवेशे कारणतान्तरे इति। व्यभिचारज्ञानाभावस्य सत्त्वेऽनुपपत्तेः।
लाघवं तु। निश्चयत्वघटितदृशाभावप्रकारकत्वाप्रवेशे न लाघवात्। अतिगौरवादिति। अव्यभि
चारनिश्चयत्वघटकत्वसत्त्वेनापेक्ष्यत्वाद्व्यभिचारज्ञानी यत्वपक्षे निश्चयत्वघटकत्वसत्त्वेऽतस्तन्निरूपता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्या. सि. र.
५५

दिति भावः ॥ अथ व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगिभ्रमत्वनिश्चये तस्य भ्रमत्वज्ञानमात्र
मुक्तं तन्मते व्यभिचारनिश्चयघटकविषयतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगिभ्रमत्वनिश्चयो नैजात्यात् इत्यपि व्यभि
चारनिश्चयहेतुत्वे एव गौरवमिति चेन्न । अनवस्थाभयेन क्वापि भ्रमत्वज्ञाने भ्रमत्वज्ञानादरणेन भ्रमत्वो
त्वं । पक्षधर्मत्वभ्रमत्वग्रहे तत्र भ्रमत्वग्रहे तदसत्त्वेऽपि अनुमित्युदयस्य स्वीकारात् तथाभ्युपगन्तुः । अप्यु
पगन्तुरिममेव तादृशविषयविरोधमानाभाव इति सूचितम् । इष्टत्वादिति । तथा च तादृशस्थलेऽपि तैरे
त्वा येन व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वेऽपि सर्वत्रोपस्थितौ व्यभिचारनिश्चयस्य न हेतुत्वपु
क्तमिति भावः । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं वेति मतभेदेन द्वैविध्यात् तत्प्रतिबन्धकत्वं कल्पनेऽस्याऽवश्यकत्वं सूचितम् । लक्षणे
नत धात्रीमनुमितिसन्देहस्यानुभवसिद्धत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनेऽस्यावश्यकत्वं सूचितम् । एवमपि
मिति । यादृशव्यभिचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे तत्प्रतियोगिभूतमित्यर्थः । साध्यसामानाधिकरण्यवि
शिष्टहेतुमत्त्वं साध्यवत्त्वं विना न सम्भवतीत्याशयेनाह । तथेति । तद्धेतुमत्त्वेनेति । न चैवं व्याप्ति
चारज्ञानकालेऽपि अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । व्यभिचारज्ञानेऽपि अन्यत्रैव पक्षेऽपि सा
व्याप्यत्वोपनिषत्तीति तं भावेन तद्वारानुमितिसन्देहीदप्रयोजकत्वसाध्यसामानाधिकरण्यवि
शिष्टहेतुमत्तानिर्णयेन च नैतादृशी सम्भावनासम्भवतीत्याशयात् । विनेतीति । तथा चानुमितिसाध्यवि
शिष्टहेतुमत्तानिर्णये च नैतादृशी संभावनासंभवतीत्याशयात् । साध्यसामानाधिकरण्यवद्धेतुत्वे व्यभिचारस्य
काचनानुमितिर्न स्यादिति भावः । अत्र व्यभिचारितसाध्यसामानाधिकरण्यवद्धेतुत्वनिर्णयः पक्षसाध्य कथ
साध्याविरोधेन तत्सामानाधिकरण्यस्योपलक्षणमिति तदुपलक्षितहेतुनिर्णयः ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्णयं विनैव संभवतीति हृदयं ।। सामानाधिकरण्यस्यैवेति ।। केवलान्वयित्वस्य विशेषणत्वोपल
क्षणत्वेऽप्यविकल्पः ।। मतं मूलोक्तं केचिदिति मतान्तरं दूषयन्ति ।। साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदनिवेशे मूलो
क्तदोषसंभवेन केवलान्वयिसाध्यसंबंध्य इत्यत्र मूले दोषानुक्त्या च स्वयं वक्ष्यमाणसिद्धान्तलक्ष
णापेक्षया गौरवेण दूषयन्ति । केवलान्वयित्वविग्रहः ।। सामानाधिकरण्यविशेषणतापन्नसाध्य
विशेष्यककेवलान्वयित्वविग्रहः ।। सामानाधिकरण्यविशेषणतापन्नसाध्यविशेष्यक
केवलान्वयित्वविग्रहः ।। एवं च दीधितावप्यागत इत्यस्य तादृशसाध्य इत्यादिः वृत्तिमत्त्वमिति
अत्यन्ताभावविशेषणतयेत्यादि साधनवत्त्व [illegible]ति ।। प्रथममभिप्रेत्य तादृशलक्षणस्यैवेति द्वि
तीयमभिप्रेत्य किमर्थमिति ।। तथा च मूलोक्ते केचिन्मते साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञाने स्वहेतु
तान्तरकल्पनागौरवमेव दोष इति भावः ।। लाघवान्तरमाह ।। एकस्यैवेति ।। इति महादेववि
रचितायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्याख्यायां पूर्वपक्षग्रंथसमाप्तिगमनं ।। ५ ।। ५ ।।

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1543
Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=24.08.20 15:36
,TRANSFERRED=2020/08/24 at 15:52:47
,PAGES=110
,TYPE=STD
,NAME=S0003529
,Book Name=M-1543-VYAPATI SWARUP NIRUPAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection